

४४
१४

अथ

वैदान्तपरिभाषाप्रकाशिका ।

(पेन्नादोक्षितप्रणीता)

Vedanta-paribhasha-prakashaika.

८४
१४

णिकत्वस्य तत्रापि संभवात् ॥ अभावानां ब्रह्मणश्च प्रामाणिकत्वेऽपि सदहेताव्या ॥ कोपादित्यापि केचित् ॥ नन्वस्यानुमानस्य मिथ्यात्वं किमनुमानांतरेण सिध्यति किं
 वानेनानुमानेन आद्येन वस्तुतस्तस्यानुमानस्य मिथ्यात्वसाधनेनानुमानांतरापेक्षणात् ॥ नवजिज्ञासायां सत्योतदनुमानप्रवृत्तेर्नानवस्थेति वाच्यं ॥ यद्युक्तसाधनं तत्र
 दुक्तसाध्यमिति व्यसिग्रहणसमये तस्य तस्यानुमानस्य मिथ्यात्वानवगमे सर्वोपसंहारः ॥ वतीत्यादि ॥ न सिध्यति ॥ अधिगमे च ननु ॥ दधिगमे
 मादाय तत्र तदनुमानांतरं तदेवापेक्षणीयमिति कथं न मूलं साभिः ॥ न द्वितीयः ॥ स्वात्मवृत्तित्वविरोधात् ॥ स्वगतामिथ्यात्वस्यैवैवग्रहणादिति चेत् ॥ नैतत्सारं ॥ शब्दव
 त्प्रपञ्चस्य त्वानुमानवत् ॥ अध्ययनविधिवत् ॥ विरोध इत्यत्र प्रतिप्रसंगेन ॥ मिथ्यात्वानुमाने बाधकमात्रां क्यपि नराकारेति ॥ न चेति ॥ ब्रह्मसत्ताया एवेति ॥ नन्वसत्ताजाति
 रेव तद्विषयोस्तु न ब्रह्मैव तस्य मिति वाच्यं ॥ सत्समवायः सती जातिरित्यादौ जात्यभावे सत्ताप्रत्ययदर्शने नैव न्येते सत्ताया एव तत्र विषयतया वक्तव्यत्वात् ॥ न चोपाधि
 पसत्तातत्र विषय इति वाच्यं ॥ अनुगतसत्तासंभवे अननुगतसत्ता कल्पनानिवकाशात् ॥ उपाधिनैव घटादौ सत्ता व्यवहारोपपत्तौ जाति कल्पना संभव इति भावः ॥ किंप्रत्य
 क्षमात्रे रूपवत्तंत्रं उत द्रव्यप्रत्यक्षेनाद्यत्साहनी रूपस्येति ॥ द्वितीयमनद्यत्प्रत्यक्षेति न चेति ॥ ननु घटादिव द्रव्येणोपि द्रव्यत्वमस्तिमित्यत आह गुणप्रत्यक्षमिति ॥ अस्ते
 वंततः किमित्यत आह नहीति ॥ निर्गुणस्येति ॥ नन्वात्मने निर्गुणत्वे किं मानं ॥ न तावत्प्रत्यक्षं असिद्धे ॥ न वा त्वत्वं निर्गुणसमानाधिकरणं आत्मत्वगुणत्वातिस्ति
 प्रतियोगिकाभावप्रतियोगित्वात् ॥ गुणत्ववदित्यनुमानं मानमिति वाच्यं ॥ तत्राश्रयाद्यसत्त्वे असिद्धे ॥ तत्सत्त्वे ॥ ततएव सगुणत्वापातात् ॥ गुणसत्त्वस्यापि
 प्रमेयत्वाद्यधिकरणत्वेन साध्यवेक्यत्वात् ॥ नापि धर्मत्वं किंचिन्निष्ठाभैर्वैत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं धर्मत्वात् ॥ गोत्ववदित्यनुमानं तस्य प्रामाण्ये ब्रह्मणे भावमादाय सगु

णत्वप्रसंगात् ॥ अभावस्याधिष्ठानात्मकत्वे साध्यस्वबाधे नापि निर्गुणमित्यादि वाक्यं मानं सत्यकामादिवाक्यानुसारेण तस्य हेतुगुणनिवेधपरत्वात् ॥ यथा ग्रीष्मो यं
 यशुमालभेतेति वाक्योक्तिरहितं हि साध्यमिति स्ति ॥ हं मानिषेधपरतानि हि स्यादिति वाक्यानां ॥ अतएव समस्तहेयरीहितं विच्छा ॥ रव्यं परमं पदमिति स्मृतिः ॥ अतएव निर्गुणवा
 क्यगतगुणपदस्याहेयगुणलक्षणा स्यादित्यपास्तं ॥ न हि स्यादित्यादौ हिंसापदस्य लाक्षणिकत्वं दर्शनेनेष्टापत्तेः ॥ अतएवा द्वितीयादिवाक्यमपि न मानमिति पूर्वः पक्षः ॥ सि
 द्धंतस्तद्धर्मत्वमात्मनिष्ठात्वं ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं ॥ घटत्वधर्मत्वे इति प्रमाविशेष्यत्वात् घटत्वयत् ॥ न च त्वं ताभावमादाय सधर्मत्वापत्तिः ॥ अत्यंताभावस्य ब्रह्मरूप
 त्वांगीकारात् ॥ न चैवमात्मनिष्ठत्वाभावाद्वाधः ॥ ब्रह्मणि ब्रह्मेत्यप्रतीत्या ब्रह्मत्वेन ब्रह्मणे स्वावृत्तित्वेऽपि ब्रह्मणि प्रपञ्चोनेति प्रपञ्चाभावत्वेन स्वस्य स्ववृत्तित्वाविरोधात् ॥ अ
 तएव काले काल इति प्रतीत्यभावेन देशत्वेन कालस्य स्वाधारत्वाभावेऽपि ॥ इदानीं काल इति प्रतीत्या कालस्य कालत्वेन स्ववृत्तित्वाभ्युपगमः ॥ अतएव घटे घट इति प्रतीत्यभावे
 न घटस्य घटत्वेन घटानाधारत्वेऽपि घटोभावमिन्न इति प्रतीत्या घटस्य घटत्वेन रूपेण स्ववृत्तित्वाभ्युपगमः ॥ अत्र विषयधर्मब्रह्मणोः संबंधानुपपत्तिर्वाधिका ॥ संयोगस्य द्रव्य
 मात्रवृत्तित्वात् ॥ समवायस्य च इष्टित्वात् ॥ कथं तर्हि निर्गुणस्य संसारः ॥ न कथं विदित्यवेति ॥ न च स्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि अज्ञानं संवेधो न संभवतीति वाच्यं ॥ पंचकारोधि
 तांधकारस्य सारलोकाविरोधित्वादर्शने न समसत्ताकप्रकाशतमसारेव विरोधित्वकल्पने न पारमार्थिके ब्रह्मण्या रोपिताज्ञानसंभवे विरोधाभावादिति ॥ एवं निर्गुणश्रुतिर
 यिमानं ॥ न च न हि स्यादिति न्यायात् तत्रा ग्रीष्मो यशुमालभेति सवित् सगुणस्य कविदयितात्यर्थविषयत्वेन वैयम्यात् ॥ वैदप्रतियाद्यतामात्रेण सामान्यविशेषन्याया
 भ्युपगमे राभायणभारतादिसिद्धुः खरेण कविशेषानुसारेण समस्तहेयरीहितमित्यस्यापि हेयविशेषनिवेधतापरत्वापत्तौ निर्विलहेयप्रत्यनीकत्वसिद्धिप्रसंगा

२६ त॥ नच गुणानां तात्पर्यविषयत्वेन प्रतिपादनवैफल्यं॥ उपासनाप्रकारणपठितानामुपास्यगुणसमर्पकत्वेन निर्गुणब्रह्मप्रकारणपठितानां प्रतियोगिसमर्पक
 तेन विज्ञेयता॥ नच नक्तं जंभक्षयेदित्यादिविविधे धर्माव्यगतपादानामेव प्रतियोगिसमर्पकत्वं संभवेत्तथ कप्रयोगिप्रतिपादनं व्यर्थं प्रतिवाच्यं॥ अनादित्वेनैर्जीर्त्ताग
 वाधकाश्चर्यादौ निषेध्यस्य जर्त्तिलाहोमस्य जर्त्तिलयवा॥ ग्रस्यादिना प्रतिपादनदर्शनात्॥ नतत्र यथान्तरयोगानित्यादौ निषेध्यस्यार्थादेः अथ यथान्तरयोगानिति वा॥
 व्यप्रतिपादनदर्शनात्॥ नच सर्वशब्दानामसति प्रवृत्तिनिमित्ते अप्रवृत्तेः॥ ब्रह्मणः शब्दाप्रपादनैव स्तादिति वाच्यं॥ कसिदारोपितस्य कसिद्ब्रह्मस्वरूपस्यैव गुणाद्यभावस्य
 तथात्वसंभवात्॥ नच यतो वेत्यादि ज्ञेयब्रह्मपरैवाक्ये तद्विजिज्ञासस्वेति जगदेतत्त्वविशिष्टस्यैव जिज्ञासितोक्तात् तस्य पूर्वोक्ता शेषपरत्वादिति वाच्यं॥ तथा सति यत्तदे
 र्भिन्नार्थतापत्तेः॥ नहियत॥ रस्यस्य यदः प्रातिपदिकस्य जगदेतत्त्वविशिष्टस्यैव तत्त्ववतिता॥ तथा सति पंचमी वैष्यर्थापत्तेः॥ किंतु चैतन्यमात्रं॥ तथा च यथा
 स्वप्ने गजाद्यनेकपदार्थानन्वभूतं तं पश्येत्त्यादौ योर्जुनो द्रोणभीष्मादीन् जगापतं पश्यत्वेत्यादौ च तत्त्वदेन विधर्मिमात्रस्य परामर्शः॥ नतु पूर्वोक्ता शेषगुणाविशि
 ष्टस्य॥ तथा चापि तस्य दं ब्रह्ममात्रपरं॥ अतएव चैवमिवात्रांकां व्यावर्तयितुं मूलके द्युभ्याद्यायतनं ब्रह्मैकं प्रेत्यतमेवैकं विजानीथात्मानमन्यावाचे विमुंचयेति वि
 शेषणानिरासपूर्वकं विशेष्यस्य ब्रह्मण एव ज्ञेयत्वं मुक्तप्रत्ययमधिकेन॥ ननु सिद्धं ते कल्पितगुणांगीकारेण कल्पद्रव्यत्वमंगीक्रियतां को विरोधः॥ अन्यथा
 जन्मोर्गत्राधिष्ठानत्वं न स्यादित्यत आह॥ अस्तु चेति॥ एतच्चोपलक्षणं॥ घटादिव न कृत रूपस्यापि कल्पितत्वेन वाक्ष्यतात्वाविरोधात्॥ अतएव ब्रह्मणः स
 वैद्वियग्राह्यत्वं॥ वैदकसमाधिगतत्वं तु आकारांतरेणेति न विरोध इत्यपि बोध्यं॥ नतु कप्रकारेण सर्वप्रपंचस्य मिथ्यात्वेकप्रतिपादकज्योतिषोमदीशवाक्यानाम

८४
 १४
 सर्वेषां भावानां मृदात्मता मिथ्या रूपता॥ स्वाश्रयत्वेनाभिमतं अत्यंतभावप्रतिगियोत्त्वमिति योजना॥ सर्वप्रपंचमिथ्यापक्षीकारेण मिथ्यात्वं प्रसाध्य
 ने॥ प्रत्येकपक्षीकारेणाप्याहयदेति॥ एतत्पटस्य तत्त्वं न रनिष्ठात्वं ताभावप्रतियोगित्वाभ्युपगमेनार्थांतरवारणायैतदित्युक्तं॥ तेषामेव संप्रतिमाह तत्तुक्तिमिति॥
 अंशिनः अवयविनः स्वावयवनिष्ठात्वं ताभावप्रतियोगित्वमिति ध्येयं॥ अंशित्वादिति हेतुः॥ इतरांशी चेति दृष्टान्तः॥ उक्तन्यायमवयविनिष्ठेषु गुणादिषु
 तिदिशति दिग्धैवेति॥ ननु भयमतेपि कार्यकारणयोरभेदेन कार्यस्य कारणानाश्रितत्वेन तत्साधने सिद्धसाधनं स्यात्॥ ब्रह्मवदवतिस्त्वेन घटादिव द
 यवतिस्त्वेन वायवस्या अर्थान्तरत्वञ्च॥ किंचायमभावः प्रमाणिको वा अप्रमाणिको वा नाद्यः॥ अद्वैतहान्यापत्तेः॥ न द्वितीयः॥ रजते सांशान्त्रमानंतरं न रजतीति रजते रजतत्त्वप्रति
 यधेप्रतिभासिकात्वं ताभावप्रतियोगिने पिरजतत्वे स्यामिथ्यात्वेनार्थांतरप्रसंगात्॥ सिद्धसाधनत्वेनेति चेत्॥ न दरमणीयं॥ किमेतन्नेत्यापि कप्रचोद्यमुत मध्वमतानुसा
 रिणः॥ नाद्यः॥ तेषामते कार्यकारणयोरत्यंतभेदांगीकारेण तान्प्रत्युक्तानुमानसंभवात्॥ न द्वितीयः॥ किं कार्यकारणयोरभेदस्तात्त्विकउत काल्पनिकः॥ नाद्यः॥ तात्त्विका
 भेदांगीकारेण तयोः कार्यकारणभावभावप्रसंगात्॥ एकस्यायौर्वापर्यतावात्॥ न द्वितीयः॥ तथा सति गलेपादुकान्यायेन मिथ्यात्वांगीकारप्रसंगात्॥ नतु वापि मते कथं
 कार्यकारणयोरभेदेन व्यवहार इति चेत्॥ श्रूयतामवधानेन॥ नहिवयं कार्यकारणयोरभेदप्रवृत्तिर्दार्ढ्यमः॥ किंतु कारणव्यतिरेकेण कार्यभावीमिति तथैवाहु राचार्यवत्स्यत
 यः॥ तदनन्त्यत्वाभरणशब्दादिभ्यस्त्वेन नरत्वं नन्त्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः॥ किंतु भेदव्यासेनापि इति॥ यत्तु ब्रह्मवदिति तन्न॥ स्वाश्रयत्वाभिमतानामाश्रयत्वस्य विविक्षितत्वे
 नानाश्रितत्वायोगात्॥ अन्याश्रितत्वा संभवञ्च॥ अन्याकारत्वाभावात् अव्यापकत्वाच्च॥ नियमतयोरप्राप्तेः॥ यदीपि कंचेत्यादितदपि न॥ ब्रह्मज्ञानेन रावाध्यत्वात्प्राप्ता

च प्रपंचो न मिथ्या इति चेत् तदा तत्र ब्रह्मविद्येति सत्यमिति पक्षत्वं चेति शंका मुपसंहरव्याजेन निराकरोति ॥ तस्मादिति ॥ तथा च मृदुष्टान्तस्य कारणव्यतिरिक्तकार्यो
भावप्रतिपादनपरत्वात् ॥ बहुश्रुत्यादिमूलकत्वेन मिथ्यात्वानुमानस्य बलवत्त्वाच्च न बाधसत्यमिति पक्षाविति भावः ॥ ननु प्रपंचमिथ्यात्वे श्रुतिन पत्र्यामिदिति चे
न्न ॥ तथा हि ॥ नेह नानास्तीति श्रुतिस्तव न्मानं ॥ न च ब्रह्मणि नानात्वं निषिध्यत इति वाच्यं ॥ नानाशब्दस्य नानार्थपरत्वे मुख्यार्थज्ञानापत्तेः ॥ एकमेवा
सामान्याधिकारः ॥ द्वितीयं ब्रह्मे स्वीयमानं च न तत्समो नाभ्यधिकश्च दृश्यत इति वचनात्तुल्यनिषेधपरमिति वाच्यं ॥ सामान्यनिषेधस्य विशेषाभावपरत्वे हि सा प्र
तिषेधस्यापि ब्रह्मणो न हंतव्य आत्रेयो न हंतव्य इत्यादि निषेधविषयत्वापत्तेः ॥ यद्विचित्रतया सत्त्विकक्षणापत्तिः ॥ तदा प्रकृतेः पितृल्यं यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा
भूतत्वेन कं पश्येति देशेति मीतं ॥ न च येषां मते सर्वमात्मैवाभ्यदिति माया वा दमनद्वयत्वेनेत्यादिना दूषणं तत्रोप
पन्नस्य तदिति वाच्यं ॥ अद्वैत इति सि
द्धवदनुवादो न स्यात् दूषणपरत्वे आकाश अनंदो न स्यात् असद्भूत्येति चेदचेत् ॥ अत्र विषयद्विधादिनिर्देशापत्तेः ॥ सदेव सौम्य दमय आसीत् ॥ मायामात्रे मि
दं द्वैतं महैतं परमार्थतः ॥ यस्मात्परं ता परमस्ति किं चित् इत्याद्यपि निषेधवचनमपि प्रमाणं ॥ यदीदं दृश्यते मूर्तमेतत्तानात्मनस्तव ॥ भ्रान्तिज्ञानेन पश्यंति जगद्रूपमयो
गिनः ॥ ज्ञानस्वरूपमस्ति जगदेतदबुद्धयः ॥ अर्थस्वरूपं पश्यंते भ्रामां नो मोहसं प्रवृत्तिः ॥ ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तैस्त्विजगत् ॥ ज्ञानात्मकं प्रपश्यंति त्वद्रूपं
परमेश्वरेति विष्णुर्वचनात् ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेन तु संबिदा ॥ आद्यं तव दसत्त्वात्त्वानिः संगो विचरेदिहेति भागवतोश्च ॥ यथा स्वप्ने मूर्ते स्यात्सं वत्सर

व शीतं भ्रमः ॥ तथा मायाविलासो यं जायते जाग्रति भ्रम इति वसिष्ठ वचनाच्च ॥ प्रपंचमेतु बोधमन्ये तस्या निरूपणात् ॥ सुबोधं ब्रह्म सत्यत्वादात्मत्वात् ॥ स्वप्रकाशना
दितिकूर्मपुराणवचनात् ॥ ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्भूतं वस्तुतः पितृव ॥ तथा सति शिवज्ञानी किं गृह्णाति हाति किं प्रीतिस्कां दवचनाच्च ॥ ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्या
सत्त्वेऽपि मायान स्यात् ॥ अतदिदं च तस्या न स्यात् इति चेत् ॥ परमार्थतस्तदसत्त्वं स्पष्टत्वात् ॥ अतएव च स्कां देशिवरूपातिरेकेण नास्ति मायाविवक्षितः ॥ मायैव च शि
वादन्या विद्यते चेति वस्यतु ॥ महत्त्वं परमं साक्षाद्भूयते सुरपुंगवेत्याद्यत्वात् तस्मान्निस्मिन्महोदेवः साक्षादेव स्वयं प्रभुः ॥ आनंदरूपः संपूर्णो न तदन्योऽस्ति कश्च
नेत्युक्तं ॥ तस्मात्सिद्धं श्रुतिस्मृतियुक्तीति हासपुराणसहस्रेः प्रपंचस्य मिथ्यात्वमिति ॥ ॥ इति श्रीपेता दीक्षितकृतोपरिभाषा प्रकाशिकायामनुमान
परिच्छेदः ॥ अनुमानं निरूप्यक्रमप्राप्तमुपमानं रूपयति अथेति ॥ तत्रोपमाने निरूपणीये सादृश्येति ज्ञायमानपदार्थगतसादृश्यानुभवात्प्रतियोगिकः स्मर्यमा
माणपदार्थगतसादृश्यज्ञानमुपमानमित्यर्थः ॥ उक्तलक्षणमुदाहरणनिष्ठतया प्रतिपादयति ॥ तथा हीति ॥ अदृष्टगोपि उस्पृगो सादृश्यज्ञानानुदयादाहृष्टगोपि
उस्पृगिति ॥ नगरस्य स्थस्यगवयपि उदर्शनासंभवादाहवनं गतस्येति ॥ सन्निकर्षमाह गवयेति प्रतीतिमभिनयति अयं पिंड इति ॥ उपमानप्रामाण्यांगीकारेऽपि फ
लकरणभावेचादि विप्रतिपत्तेः ॥ स्वामिमत्फलकरणे सप्रमाण के दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ उक्तं ज्ञानयोर्मध्ये एतेन यथागौस्तथागवय इति वाक्यश्रवणसमनंतरंगोसा
दृश्यविशिष्टानुभवः ॥ वाक्यार्थस्मरणशायमसौ गवयश्च वाच्य इति प्रतीतिरुत्पद्यते ॥ तत्र विशिष्टपिंडज्ञानं करणं वाच्यज्ञानं फलमित्यपास्तं ॥ अतिदेशावा

क्पादेवोक्तवाच्यतायाः संभवेनोपमानस्यमानांतरत्वासिद्धेः ॥ न च वाक्यश्रवणसमये गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य गवयत्वस्यानुपस्थित्या संवधिनेन गवये
 संबंधस्य दुर्बलत्वमिति वाच्यं ॥ प्रतीतस्य गोसादृश्यस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि तदुपमात् ॥ उक्तवाच्यताज्ञानोत्पत्तेर्लघवसहकृतप्रमाणोपस्थितौ कार्योक्तिर
 शक्तिवत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वनिरासान्नविरोध इति भावः ॥ नाप्यनुमानेनेति ॥ मदीयागौरेतद्वयसदृशी गवयनिष्ठ सादृष्यादिस्य व्यधिकरणत्वादि
 ति भावः ॥ उक्तव्यास्यस्फुरणदशायामनुभवे सिद्ध एव किं वयदि व्यविहितगोसादृश्यज्ञानं प्रमाणान्न न्यमित्यभ्युपेयते तदो वै सादृश्यज्ञानार्थमपि प्रमा
 णांतरं स्वीक्रियतां इत्यनुशयादाह ॥ उपमिनोमिदं ॥ तथा च वै सादृश्येन भवानुभवत्तु वै सादृश्यस्यार्थोपनिप्रमाणसमधिगतत्वाच्चेति भावः ॥ उपपादितमर्थमु
 पसंहरति तस्मादिति ॥ ॥ इति श्रीमन्निवेदिनारायणदीक्षितात्मजेनेपेनादीक्षितेन विरचितायां वेदान्तपरिभाषायां काशिकायामुपमानपरिच्छेदः ॥ ॥
 अथेति ॥ उपमाननिरूपणांतरमित्यर्थः ॥ आगमप्रमाणस्य लक्षणमाह यस्मिन् ॥ अयोग्ये वाक्येति व्याप्तिवारणाय न बाध्यत इत्युक्तं ॥ केनेत्यपेक्षायामाह मानां
 तरेणेति ॥ सप्रजापतिरित्याद्यर्थवा ॥ दवाक्ये अव्याप्तिः ॥ तदर्थस्य बाधितत्वादित्याह आह तास्येति ॥ प्राशस्वरूपार्थस्य तत्राबाधितत्वादिति भावः ॥ ज्ञा
 नरीतिप्रमास्य इत्यर्थः ॥ अकांक्षेति ॥ निराकांक्षे घटकर्मत्वमित्यादौ शब्दस्य संसर्गज्ञानाजनत्वं केदिति भावः ॥ आकांक्षारिकं सहकारीकृतं ॥ तत्र प्रभो
 योऽस्ति त्वेने प्रथमं शिष्यजिज्ञासायामाकांक्षानिरूपयति ॥ तत्रेति ॥ तेषु मध्ये इत्यर्थः ॥ धर्मादिपदस्मारितवन्ति ॥ जिज्ञासाविषये अतिप्रसंगवारणाय

प्रामाण्यप्रसंगः ॥ मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वात् ॥ अग्निनासि वैदिति वाक्यवत् ॥ इष्टापत्तौ तस्मान्प्रामाण्यमिति न्यायेन वेदे कदेशाप्रामाण्ये वेदानामप्रामाण्य
 प्रसंगादित्यादिभ्यः कर्मणां व्यावहारिकसत्यत्वांगीकारान्न दोष इत्याशये नाह य इति ॥ पारमार्थिकत्वमिति कलत्रया बाध्यत्वमित्यर्थः ॥ व्यावहारिकसत्यत्वं संसारदशा
 यामवहितत्वमित्यर्थः ॥ प्रतिभासिकत्वं तत्काले अबाध्यमानत्वं ॥ सन् घट इति व्यवहारसमर्थयति तथा चेति ॥ अद्वैतवाक्यवत्त्वावेदकत्वांगीकारेऽप्यवहा
 रिकत्वावेदकत्वांगीकारात् ॥ प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं तदुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकं ॥ अद्वैतागमवाक्यानां तत्त्वावेदनलक्षणमिति भावः ॥ ननु य
 दारव्यावहारिकत्वांगीकारेनेह नानास्ति किंचनेति ब्रह्मणस्वरूपेण निषेधेन स्यादित्याशंकाह ॥ अस्मिन्निति ॥ नन्वस्मिन्पक्षे घटादेर्मिथ्यत्वं न स्यात् ॥ तत्त्वादेत
 स्य व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वेन प्रतियोगिसत्त्वस्याभावाविरोधितया पटाभावेऽप्यत्राभावादित्ये आह ॥ अस्मिन्पक्षे चेति ॥ एकावच्छेदेनेति ॥ स्वाश्रयत्वाभिप्रेतया
 वन्निष्ठपारमार्थिकत्वावच्छिन्नसंताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति पर्यवस्यति ॥ एतच्चोपलक्षणं ॥ सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवत्त्वापरमार्थसत्तावच्छिन्नप्रति
 योगिकभेदवत्त्वाप्रमाणाज्ञानवत्त्वगर्भधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयनिवृत्तिप्रतियोगित्वं वेत्यादिकं मिथ्यात्वलक्षणं बोध्यं ॥ नन्वभेदघटित
 लक्षणस्य ब्रह्मण्यपि व्याप्तिरिति वाच्यं ॥ अधिष्ठानताम्रयोजकसंबंधातिरिक्तसंबंधेन भेदवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ अन्यथा शब्दसमवायितत्वादीनां गगनल
 क्षणानां कलैति व्याप्तिः स्यात् ॥ असतो सत्त्वादेव नातिव्याप्तिः ॥ ननु मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि वाक्यात् प्रपञ्चस्य सत्यत्वावगमेन मिथ्यात्वानुमानं बाधितं ॥ किं

दकत्वं तत्र तत्र नेत्यत आह प्रदेयद्रव्ये स्येति॥ नन्वामिक्षाद्रव्यस्य देवतारूपपदार्थान्वयबोधसहकृतत्वेनोक्तवच्छेदकत्वात्वादव्याप्तिरित्ये आह स्वसमानजातीये
ति॥ प्रदेयद्रव्यत्वेन सजातीयस्यर्थः॥ ननु वैश्वदेवयागस्यामिक्षाद्रव्येण सहा कांक्षानस्यात् स्वसमानजातीयवाजिनद्रव्यान्वयबोधसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्य वच्छेदकत्वाभावा
दित्यत आह आमिक्षायां त्विति॥ तदेति॥ आमिक्षान्वयबोधकाल इत्यर्थः॥ उक्तन्यायबलाबलाधिकरणनिष्ठोदाहरणान्तरेष्विति दिव्यति॥ उदाहरणान्तरेष्विति॥ तथा
च ऐन्द्रयागाहं पत्यमुपनिष्ठतेत्यत्र तृतीयावगतशेषत्वस्य कदाचन स्तरीरसीत्यादेः शेष्याकांक्षायां मंत्रलिंगादाहं पत्यसमीपे स्थितं इन्द्रमुपनिष्ठत इतीन्द्रोपस्थानस्य शेष
धित्वप्राप्तौ द्वितीयगाहं पत्यप्राधान्यावगमेन तदुपस्थापनस्यैव शेषित्वेन चित्ततया इन्द्रोपस्थानाविरहाल्लिंगस्य दौर्बल्यं॥ एवं लिंगवाक्यविरोधोदाहरणारव्या
कांक्षाभावउपपादनीय इति भावः॥ क्रमप्राप्तायोग्यतां निरूपयति॥ योग्यतत्वेति॥ संसर्गादिति॥ विशेषणरूप्यमाह॥ अग्निनेति॥ तथा च तत्रातिव्याप्तिवारणार्थं न
ति द्विशेषणोपादानमिति भावः॥ तास्य विषयस्य प्रयोजनमाह सप्रजापतिरिति॥ प्राशस्येति॥ ननु तत्त्वमसीत्यादविव्यप्तिः॥ प्रतीयमानविशिष्टार्थप्रेरस्य मन्त्रावाधे
नत्वादित्यात्रां क्यउपक्रमेणाजीवस्वरूपेण तास्योपधारणानन्त्रावाधस्यत आह तत्त्वमसीति॥ आसमिति निरूपयति॥ आसमिति॥ ननु तत्राघवेन तस्य दार्थो
पस्थितित्वेनैव तदुपस्थितेः शाब्दज्ञानहेतुनयापदजन्यत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वेन तद्विशेषणव्यर्थं॥ इतोऽपि किंचित् शुद्धिर्नमस्ति॥ घटादिज्ञानस्य तस्य
रस्यागे घटादिज्ञानाभावस्य च दर्शनात् घटपदं घटज्ञानजनकं आनेयमित्यदमानयनज्ञानजनकमिति निश्चिनोति तदनंतरं घटपदं घटज्ञानजनकतावच्छेदक

कांक्षा
भाव

वत्तदज्ञानजनकत्वात् इति ज्ञानजनकतावच्छेदकस्य शक्तिसिद्धिरित्यनुमानं शक्तो मानं॥ नन्वस्तत्राक्तिः शक्यत्वे किमायानमत आह॥ तादृशेति॥ व्यक्त्वा
रुतिजातयः शक्या इति न्यायविदो वदन्ति॥ तान् इष्यति त्वेति॥ शक्तिविषयत्वमित्यर्थः॥ जातिरिति विशिष्टशक्तिकल्पने जातेर्विशेषणत्वेन प्रथमोपस्थितत्वादवश्यकक
त्वाच्चेति भावः॥ एवका रव्यावर्त्यमाह न व्यक्तिरिति॥ यदा परमते बाधकमप्याह न व्यक्तिरिति॥ अत्र किमेकव्यक्तेः शक्यत्वमुत सर्वव्यक्तेः॥ नाद्यः॥ विनिगमकाभावात्॥
न द्वितीय इत्याह व्यक्ती प्रामिति॥ अनेका सुराक्तिकल्पनं गौरवमिति जातवेदशक्तिः कल्पते॥ ननु कं भट्टपादेः॥ विशेष्यं नाभिधागच्छेत्स्तीणबुद्धिर्विशेषण इति भावः॥ जा
तिमात्रस्य शक्यत्वे व्यक्तित्वान्न स्यात्॥ व्यक्तौ शक्यताभावादि तत्रां कोते॥ कथमिति॥ जातिग्राहकमात्रस्य व्यक्तित्वात् कत्वनियमेन जातिज्ञानस्य व्यक्तित्वविषयत्वमि
ति प्राभाकरमतानुसारेण समाधेने जातिरिति॥ ननु जातिग्राहकस्य व्यक्तित्वात् कत्वनियमः॥ अप्रयोजकत्वात्॥ अन्यथा जातिस्मरणसंप्रये व्यक्तित्वानापत्तेः॥ व्यक्तित्वा
हकसामं प्रसत्त्वस्योपायित्वाच्च॥ तथा च जातिमात्रशक्तिमत्त्वस्यैव तत्त्वज्ञानस्यादित्यस्य चेराह॥ यदेति॥ स्वरूपसंज्ञिकमात्रेण व्यक्तित्वानसंभवादिभिर्भावः॥ तर्हि
व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययायतिरित्यत आह॥ जातविति॥ जात्यंशशक्तिर्ज्ञाताया एव प्रयोजकत्वाभ्युपगमात् प्रयुगमाना व्युत्पन्नस्य तत्त्वस्य इति भावः॥ ननु विनिगमनाभा
वाद्यन्तरोक्तशक्तिज्ञानमेव हेतुरस्तु न तु जात्यंश इत्याशंक्य किमिदं तदस्य चोद्यं उत न न्यायिकस्य नाद्य इत्याह॥ ननु व्यक्तं शक्तिरिति जात्यंशशक्तिज्ञानहेतुत्वेनैव
वमेव विनिगमकमिति भावः॥ नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यक्त्यंश इति ज्ञानमपि हेतुरेवेत्यत आह॥ जातविति॥ तदसिद्धेरिति भावः॥ द्वितीयं प्रतिबंधा इष्यति॥

प
३२

अतएवेति॥ अन्यथाह्यनुस्मृतिपितृसंसर्गस्यान्वयबोधत्वाविषयत्वासंभवादिनिर्मादः॥ ननुव्यक्तेरपिवाच्यत्वेव्यक्तिरवाचेति सिद्धांतः॥ कथंमिदं तत्र आह॥ जायमानेति॥ यद्वा व्यक्तेः शक्यत्वे वाच्यत्वमपि स्यादित्ये आह॥ जायमानेति॥ नन्वत्रमते व्यक्तिभानं किंसमानविभक्तिवेद्यतया उतस्वरूपसंछिन्ना मोत्रेण नाद्यः॥ पूर्वोभेदप्रसंगान्॥ पूर्वोक्तदोषापत्तेश्च॥ नचव्यक्त्यंशशक्तिः सद्भावा सद्भावाभ्यां भेद इति वाच्यं॥ तर्हि व्यक्त्यंशशक्तिरित्युक्तं रूपत्वेन द्वयोर्विकल्पौ नांतरोक्षपदानुपपत्तेः॥ नदितीयः॥ अन्यत्पन्नस्याप्यर्थबोधोपपत्तेः॥ यत्तयंशे रस्यभावप्रमवतो जात्यंशशक्तिसानाद्युक्तिमानापत्तेरित्युक्तं परितोषान्मुनाचार्यमत आह॥ अथवेति॥ नन्वेकदेशाशक्तस्य कथं विशिष्टलक्षणा स्यात्॥ इत्यत आह॥ यथेति॥ अन्यधानीलानचयप्रसंगान्॥ यद्वा स्वार्थदेयेन रूपेण साते भवति लक्षणेति न्यायादौत्वा दन्येन रूपेण गोव्यक्तेरनुपस्थितत्वेन कथं तत्र लक्षणे स्यात् आह यथेति॥ तथावाच्यत्वमिवारा न्नायं नियम इति भावः॥ नदिशिष्टेति॥ यद्यपि गोपदादेर्युगपदेव शक्तिलक्षणाभ्यां जातिव्यक्त्युपस्थापकत्वं संभवतीति जातौ लक्षणास्वीकारो न्यर्थः॥ तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधप्रतीत्या तथोक्तं॥ मनांतरे तु शक्त्या तद्वोध इत्येव तत्तथावतद्विशिष्टपदं तदुपहितपरं द्रष्टव्यं॥ तस्माद्युक्तौ लक्षणैव॥ नस्त्यदस्य नीलद्रव्यलक्षणे स्य त्रसंमतिमाह॥ तदुक्तमिति॥ इदं स्य घटपदादिलभ्यत्वा तन्मात्रे नलक्षणेति भावः॥ एतेन मोनांतरे पृष्णपितृव्यक्तिमादाया न्वयबाध संभवे तत्र लक्षणा कल्पनमनर्थकमित्यपास्तं॥ पदोपस्थपितानामेवशाब्दबोधविषयत्वं नियमादिति भावः॥ केमप्राप्तं लक्ष्यपदार्थान्निरूपयितुं प्रतिजानीते॥ अथेति॥ तत्र लक्ष्ये निरूपणीयवाच्यसंबोधे लक्षणलक्षणमित्यभिसंधाय लक्षणां विभजते

३२

योग्य

पदार्थानामित्युक्तं॥ पदार्थपदं रस्य प्रकृतपदप्रतिपादपरबोध्मतेन नोक्तातिप्रसंग इति भावः॥ लक्ष्ये लक्षणमुदाहरति॥ क्रियाश्रवण इति॥ यजेतेति क्रियाश्रवणे कारका कांक्षायां सोमेनेति करणान्वयः॥ कथंमितीति कृते व्यताकांक्षायां दीक्षणीयाद्यंगानामन्वयः॥ तथाचक्रियाकारकेति कर्तव्यतादीनां परस्परजितासाविषयत्वमस्तीति भावः॥ योग्यत्वस्य पदस्य प्रयोजनमाह॥ अजिज्ञासोरिति॥ नन्वत्रोत्तरितु स्याद्यसंसर्गो वगमप्रागभाव एव योग्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेतत्तथाचयतो वाक्यान् कदाचिदप्यन्वयबोधो जायते तत्र पदार्थे उक्तलक्षणा व्याप्तिरित्याशंकोक्तं॥ वतल्लक्षणा मित्यभिप्रेत्या वच्छेदकमेदं दर्शयति तदिदं॥ इति कर्तव्यतात्वमादिपदग्राह्यं॥ ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यकारकादिपदाभावेन कारत्वादिरूपावच्छेदकघटितोक्तलक्षणा भावतत्रा व्याप्तिरित्यत आह॥ अभेदान्वय इति॥ परस्येति॥ विशेषणव्यावर्त्यमाह॥ एतादृशेति॥ पदार्थानां परस्परजितासाविषयत्वयोग्यत्वरूपकांक्षाभिप्रायेणेत्यर्थः॥ तथाचवाजिनस्य वैश्वदेवयागाकांक्षा सत्त्वेपिनयोग्यवाजिनाकांक्षेति भावः॥ बलाबलाधिकरण इति॥ इदं लक्षणां तृतीयाध्याये श्रुतिस्तिंगवाक्यप्रकारणस्थानसंप्राप्त्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यत्र बलाबलाधिकरणे सावैश्वदेव्यामिक्षावाजिम्योवाजिनमित्यत्र द्रव्यदेवतासंबंधानुमितवैश्वदेवयागस्य द्रव्यविशेषाकांक्षायां मेकवाक्योपात्तामिक्षावाजिनयोर्विकल्पेन द्रव्यत्वे प्राप्ते समानलिंगकतद्वितश्रुत्योपात्तामिक्षा चित्तत्वाच्चवाक्योपात्तवाजिनां कांक्षेति व्यवहार इति भावः॥ वाजिनमिति क्षीरसारे आमिक्षाक्षीरेण परिणते सति यत्कटुकं जलं तद्वाजिनमित्यर्थः॥ व्यवहार इति शास्त्रीय इति शेषः॥ ननु नहियोग्यतामात्रं लक्षणां किंतु तदवच्छेद

स्वान्वयानुपपत्तावीपशक्त्युपस्थितविशेषणांशोऽन्वयबोधसंभवादित्ये आह ॥ यत्रेति ॥ ननुविशेष्यस्यविशेषणस्यचपदार्थकदेशत्वाविशेषपिक्ववि
लक्षणाकृतिरेत्येके किंविनिगमकमित्यत्राह ॥ स्वातंत्र्येणेति ॥ विशेष्यतयेत्यर्थः ॥ ननुपस्थितमात्रेणतदन्वयसंबोधसंभवेविशेष्यत्वस्यवैयर्थ्यमितिचेना ॥
प्रवृत्तिनिमित्तस्यार्थोत्तरेणान्वयाननुभवेनविशेष्यतयातदुपस्थितेः प्रयोजकत्वादितिभावः ॥ नन्वेवमुक्तन्यायेनतत्त्वमसीतिवाक्याच्छक्त्यासञ्चिदानंदब्रह्म
बोधसंभवेतत्तल्लक्षणावर्थवस्यादित्यानां क्यपरिहरति एवमिति ॥ विपक्षेवाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ नन्वेवंतत्त्वमस्यादिवाक्येषुलक्षणाभागलक्षणासौ
यमित्यादिवाक्यस्यपदयोरिवनापरेत्यादिनातत्त्वमादीनामाचार्यचरणैर्लक्षणास्वीकारेणतन्निराकरणेयमिदं तः स्यादित्याशक्यापसंहारव्याजेनप
रिहरति तस्मादिति ॥ ननुक्तविधयाजहदजहल्लक्षणादाहरणाभावेनत्रिविधलक्षणेतिप्रतिज्ञाविरुध्येतेत्यत आह ॥ जहोदिति ॥ ननुयतोवाचोनिव
र्तत इतिवाच्यत्वंप्रतिषेधात्कथंमुख्यवृत्त्यास्वरूपप्रतिपादकत्वंतत्त्वमस्यादिवाक्यानामितिचेन्नैवं ॥ ब्रह्मेकविषयावाचं वदेत्सततमास्तिकः ॥ अन्यावतो
विभुं चथेत्यादिना ब्रह्मणो वाग्विषयत्वप्रतिपादेननतस्यलक्षणावृत्तिविषयत्वाभावपरतयापियोजयितुंशक्यत्वात् ॥ अतएवमुख्यवृत्तिविषयत्वाभावेपि
लक्षणावृत्तिविषयत्वपरत्विमिति वदेत्वरयंतिनेत्तमपास्तं ॥ मुख्यसंभवत्वेमुख्यकल्पनायाअयुक्तत्वादिति ॥ ननुकोक्तेभ्यश्चत्रकथंलक्षणा ॥ अन्वयानुपप
त्तिरूपलक्षणाबीजस्मत्तत्राभावादित्यत आह ॥ लक्षणेति ॥ यहीः प्रवेशयच्छिणोयांतीत्यादौसर्वत्रतास्यानुपपत्तेरेकलक्षणाबीजत्वदर्शनात् ॥ अभावादिति ॥ का

कारपिदधिरक्षणसंभवादितिभावः ॥ नन्वन्वयानुपपत्तिरेकलक्षणाबीजननुतास्यानुपपत्तिः ॥ गंगायांघोषइत्यादौतास्यस्याग्रहात् ॥ प्रागेवान्वयानुपपत्तिप्रतिसं
धानेनतस्यैवकृतत्वात् ॥ नचयहीः प्रवेशयेत्यादौयस्यादेः प्रवेशान्वयानुपपत्त्यभावेनतत्रालक्षणानस्यादिवाच्यं ॥ प्रकरणादिनाभोजनादावनुकूलप्रवेशनावगमेनतत्रा
धितसंभवादित्यत आह ॥ गंगायामिति ॥ तथाचगंगायांप्रमेयत्वमित्यत्रपदातीरेतास्यनिश्चयतदातीरेलक्षणानस्यात् ॥ अन्वयानुपपत्तेरभावात् ॥ एवंचगंगायांघोषइ
त्यादौतास्यस्याग्रहानंतरमेवान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानमिति सर्वत्रतास्यानुपपत्तिरेकलक्षणाबीजं ॥ सर्वानुगतत्वादितिभावः ॥ ननुलक्षणात्राक्ततावच्छेदकावच्छिन्नवृ
त्तिमतीवृत्तित्वाच्छिन्नवत्तस्यनुमानेनलक्षणायाः पदमात्रवृत्तित्वमिदं ॥ कथं तत्त्वमादिवाक्ये लक्षणाभिधानमित्याशंक्यप्रयोजकत्वात्नेदमनुमानमित्याहलक्ष
णावेति ॥ ननुपदलक्षणयैवार्थप्रतीतिरिति चेन्न वाक्यलक्षणागौरवादित्यत आहयेथेति ॥ अन्यथान्यतरपदेनैवतीरोपस्थितिसंभवे इतरपदेवैयर्थ्यापनेगौरवमप्रा
माणिकमितिभावः ॥ वाक्यलक्षणामाक्षिपतिनन्विनि ॥ शक्तिरूपपदसंबंधेनयत्तज्ज्ञाप्यतेतत्संबंधोलक्षणेत्याह ॥ उच्यतेइति ॥ वस्तुतस्तुशक्तिसादृश्यान्वयेस्तत्पत्र
बोधानुकूलपदार्थोपस्थितिहेतुत्वेसीतिशक्तिसंबंधज्ञाप्यसंबंधोलक्षणे सत्रतास्यर्थः ॥ ननुपदार्थस्यैवज्ञाप्यत्वादोषनादेव स्थितिप्रत्यत आहशक्तीति ॥ अन्यथावा
न क्यप्रवणोत्तरसंसर्गप्रत्ययो नस्यादितिभावः ॥ नन्वेवमपत्रोलक्षणास्मात् ॥ वृत्तिमत्त्वेनतस्याधिसाधुत्वापत्तौयत्तिकप्रयोगापत्तेः ॥ वृत्तेरेवपदसाधुत्वात्
कत्वादितिचेत् ॥ व्याकरणव्युत्पादितस्यैवपदवाक्यसाधारणस्यसाधुत्वाभ्युपगमात् ॥ अपभ्रंशस्यातथात्वादिति तदेतदभिसंधायाह इतिनकारिदिति ॥ नन्वस्तु

लौकिकवाक्यलक्षणात्प्रथमं तत्त्वमस्यादौ लक्षणावैदिकवाक्यलक्षणायाः क्वचिदप्युक्तत्वादित्येव आह। एवमिति॥ नन्वर्थवादेन वाक्यलक्षणाकिंतु प्रत्येकपदलक्षणात्ताघवादित्येव आह॥ अर्थवादश्चेति॥ नन्वर्थवादपदसमुदायलक्षणाभ्युपगमे समुदायस्य पदत्वाभावेन विधिनापदेवाक्यतानस्यात्। इत्यत आह। एवमिति॥ ननु त्वदुक्तन्यायेन सर्वत्र वाक्यस्यापि पदत्वं संभवेन वाक्येकवाक्यता कुत्रापि न स्यादिति शंकेतुं कृतं हति॥ बोधकत्वमिति॥ तत्र वाक्येकवाक्यनेत्यथाहरानुषंगभाषां योजनीयां। उदाहरति यथेति॥ प्रयोजनदिरंगं आप्रेयादिष्वङ्गमंगिप्रकृतमुपसंहरति एवमिति॥ नन्वासति निरूपणमनर्थकं ज्ञात्वा त्वेनेत्तस्याः शाब्दबोधांगत्वे मानाभावादित्यत आह सचेति॥ शब्दज्ञानसामान्यकारणमुक्त्वा विशेषकारणमाह॥ एवमिति॥ तथा च न वाक्यार्थज्ञानत्वावच्छिन्ने तस्य हेतुत्वं अवांतरवाक्यार्थज्ञानेनैव भिन्नारादित्यत आह वाक्यार्थबोधेऽपि न हेतुत्वं ननु तत्र कुसकारणादेवोपपत्तौ विशेषकारणकल्पनायोगादित्यत आह तथैवेति॥ तात्पर्यनिरूपणस्य संगतिं दर्शयति कर्मप्राप्तमिति। पूर्वपक्षं दर्शयति॥ दृष्टव्यं तत्रेति॥ तात्पर्यनिरूपणीय इत्यर्थः॥ ननु तात्पर्याभावेऽपि तद्व्यपत्तयस्त्येव त्वेति अयमिति॥ तदिति॥ पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यमित्यर्थः॥ अतएवात्र जनकत्वं फलत्वं पतितत्वं यदि तदनात्पर्यज्ञाने सति वाक्यार्थप्रतीतिः॥ तस्यां च सत्यां तात्पर्यज्ञानमिष्यन्तेन्याश्रयापत्तिरिति दूषणमपास्तं। उभयतां तात्पर्यस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वं। अन्यथा गंधमागमाववाच्यवैशेष्यपरवाक्यत्वात्सामानाधिकरण्यबोधापत्तेः॥ सैधवमानयेतिलवणानयनपरादत्र संसर्गसिद्धिप्रसंगाच्च॥ ननु संसर्गतात्पर्यग्रहेन संभवति संसर्गस्यापूर्वत्वादिति चेन्न॥ सामान्यतस्तद्व्यपत्तयस्तस्यैव संभवात्। विशेषतः संसर्गसिद्धेरवशब्दप्रमाणकृतत्वादिति भावः।

लक्षणाचेति॥ द्वैरेकपदस्येति॥ द्वैरेकपदं द्वैरेकैयस्येति बहुव्रीहिसमासेन नमरपदलक्षणप्रतिभ्रमरपदेन वमधुकरउयस्त्रायत इति शक्यपरंपरासंबंधे न तस्यामधुकररुतिरित्यर्थः॥ ननु लक्षितलक्षणलक्षणगोण्यामतिव्याप्तिमिरुत आह गोण्यपि॥ त्रिविधेति॥ लक्षणेति शेषः॥ स्वार्थमिति विशेषान्नभोजनं कर्तव्यमित्यर्थः॥ ननु सोऽपि मादिपदानां शक्त्या स्वार्थप्रतिपादकत्वमस्तु न तु लक्षणयामुपव्यार्थसंभवयामुपव्यार्थकल्पनाया अन्याय्यत्वात्॥ इत्यंशं च मुपव्यार्थसंभवात्तत्कल्पनमित्याह॥ अत्रहीति॥ सोऽपि देवदत्त इत्यत्र न देशतत्कालविशिष्टस्यैव देशतत्कालविशिष्टस्यैव देवदत्तस्यैव क्त्वानुपपत्त्या तस्य देवदत्तमात्रपरत्वमित्यर्थः॥ लौकिकमुदाहरणमुक्त्वा वैदिकं तदाह यथावेति॥ स्वरूपेति पूर्णानंदानुभव इत्यर्थः॥ वयं नु ब्रूम इति॥ एतच्च विशिष्टशक्त्यंगीकारपक्षे बोध्यं॥ व्यक्तिलक्षणापक्षे अत संभवात्॥ न च पक्षे व्यक्त्यंशे शक्त्यभावत्रमवतो जात्यंशं शक्तिभानाद्यक्तिभानापत्तेरिति दूषणमुक्तमिति वाच्यं॥ तादृशमस्य प्रतिबंधकत्वेन तदभावस्य कारणत्वांगीकृत्यातिप्रसंगः॥ व्यक्तिलक्षणापक्षणापक्षस्यायुक्तत्वेन विशिष्टशक्तेरवश्यं स्वीकरणीयत्वञ्च। अन्यथा औपाधिककारणारिपदानां विशिष्टशक्तिर्न स्यात्। पूर्ववृत्तित्वशक्त्यपदेनैवलक्षणया विशिष्टसंभवादिति भावः॥ ननु पदार्थः पदत्वेनान्वेतीति व्युत्पत्तेः। कथं तदैकदेशेन विशेष्यमात्रेणान्वय इत्यत आह॥ यथेति॥ तर्हि पदार्थः पदार्थैकदेशेनान्वेतीति व्युत्पत्त्या स्पष्टो विषय इति चेन्न॥ विशेषस्यायोग्यत्वेऽपि विशेषणस्य विशेष्यान्विततया निराकांक्षत्वादपरपदार्थेनान्वयो भवति॥ यथा गौनित्येत्यत्र॥ नन्वेवं नित्या गौरित्यत्र गोपदस्य गोत्विलक्षणानस्यात्॥ शक्त्युपस्थितगोव्यक्तिरूपविशेष्यांशे नित्य

तं तात्पर्यमुक्तं ॥ तत्र किं योग्यतावच्छेदकं न तावदबाधितार्थकत्वं योग्यताज्ञानस्य एव हेतुत्वं न स्यात् ॥ नापि वाक्यत्वमिति प्रसंगादित्यत आह ॥ उक्तेवेति ॥
 यद्वा यदि तत्सतीति जननयोग्यस्वरूपयोग्यत्वं तद्विवक्षितं तदा वच्छेदकज्ञानं विना तत्तत्तत्तु मशक्यमिति अनुगतमवच्छेदकं चाच्यंतस्त्वेतदेव तात्पर्यमस्तु किं
 मनेनेत्यत आह उक्तेति ॥ नन्वेवं विचार्यतात्पर्यमर्थप्रामाण्यहेतुः किं वा प्रतिबंधमिरास आद्येयिकमज्ञानमुत्तमानं नायः ॥ तात्पर्यमप्राप्त्यर्थमात्रप्रसंगात् ॥
 द्वितीयेपदार्थतात्पर्ये वा संसर्गतात्पर्ये वा नायः ॥ तस्य वाक्यार्थज्ञाने अनुपयोगात् ॥ न द्वितीयः ॥ संसर्गस्य पूर्वमनवगमेन तात्पर्यज्ञानायोगात् ॥ इत्यादिना क्व
 रणाचार्येस्तात्पर्यज्ञानहेतुत्वस्य रूषितत्वेन तदेतत्त्वव्यवस्थापनमसंगतमित्यत आह ॥ एवमिति ॥ ननु सामान्यनिषेधपरवाक्यस्य बाधकज्ञानं विना विशेष
 निषेधपरत्वं कल्पनायोगादित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ ननु तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे विचारवैयर्थ्यमित्यत आह तात्पर्योक्तिविपर्ययशीलव्यतिरेकस्यार्थः ॥ तात्पर्यज्ञानज
 न्यतायां संशयाद्युत्तराद्वा ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वं कल्पनाद्वा रंशाब्जज्ञानत्वस्यैव कल्पनान्न तद्विशेषे तस्य हेतुत्वमित्यस्वरसंस्वरयति ॥ आहुरिति ॥ ननु प्रकरण-
 न्यायविभक्त्यादिसमभिव्याहारादीनां शाब्जज्ञानकारणानामनेकेषां सत्तात्तत्त्वत्वं नोक्तमित्याशङ्क्यतेषां तात्पर्यग्रहे अन्यथा सिद्धत्वादित्याशयेन तात्पर्यग्राह
 कमाह तवेति ॥ न्यायादिति ॥ कथिंजलानां लभते स्यादौ सर्वोपादानां वाक्यत्वे बहुवचनस्य प्रथमोपस्थितत्वाच्चित्तपर्यवसानमित्येवमादितर्कसंविदा
 बहुवचनं चित्वादिविशिष्टसंसर्गपरं ॥ अजाक्षणीकबहुवचनत्वादित्यनुमानात् चित्तसंसर्गतात्पर्यमवधार्यत इत्यर्थः ॥ लोकेवेति ॥ कथिंजलानां न्यस्यादौ

पुमभिप्रायनियंततयाचतुः पंचदावपिलोकिकतात्पर्यमवधार्य संभवात् ॥ तत्र प्रकरणादिसहकृतप्रमाणात् तत्र तात्पर्यमवधार्यत इत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ लोकिकेवे
 दिकयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ ननु कार्यपराणामेव ज्येष्ठिष्ठमादिवाक्यानां प्रामाण्यदर्शनात् सिद्धार्थप्रतिपादकानां घटोत्तीति वाक्यानां कथं प्रामाण्यं कार्यपरात्वाभावा
 दित्यत आह तत्रेति ॥ परिणामसरसमाप्तफलं परिमाणामविरसं मनसफलं मित्यादिरादिशब्दार्थः ॥ ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानां ब्रह्मज्ञानकर्तृव्यताविधिप
 रत्वेन प्रामाण्यं न स्यादित्यत्रेष्टा यतिमाह अतएवेति ॥ ज्ञानविधिपरत्वे ब्रह्मसिद्धिर्न स्यादिति भावः ॥ ननु ब्रह्मणश्चक्षुराद्यविषयत्वात् कथं वेदांतानां तत्र प्रामा
 ण्यं न हि प्रत्यक्षाद्यविषये परिनिष्ठिते वस्तुनिलोकि वाक्यानां प्रामाण्यं दृष्टमित्यत आह यथा चैतदिति ॥ प्रसंगाच्छब्दस्यास्थायित्वं व्यक्तापयितुं परमां
 दृष्टयितुमनुवदति ॥ तत्रेति ॥ परमेस्वरत्वे हेतुमार्हं नित्येति ॥ दूषणाभावे हेतुमाह सर्वज्ञेति ॥ मीमांसकमतं दूषयति अस्माकमिति ॥ हेतुसिद्धिं निराकरोति
 उक्तमिदं चेति ॥ न्यायमतं दूषयति नापीति ॥ ननु यथा वृक्षाविनाशेन तत्समुदायरूपस्य वनस्य विविनशाः ॥ तथा वर्णानामाशुविनाशित्वेन तत्समुदाय
 रूपवदस्यापि तथात्वमित्याशङ्क्य वर्णानामाशुविनाशित्वमसिद्धिमित्याह ॥ अतएवेति ॥ तर्हि नित्यत्वस्य क्वयोरभावे कीदृशतो वेद इत्यत आह ॥ त
 था चेति ॥ ननु सृष्टिप्रवृत्त्ययोरंतरा वेदानामुत्पत्तिविनाशांगीकारो विरोधः ॥ पूर्वसर्गमत्वादिविषयो विरोधीतः ॥ एवास्माभिरिदानीमिति प्रत्य
 भिज्ञानविरोधात् ॥ सर्गाद्यकाले वेदसृष्टिर्न स्यात् इत्यत आह नत्विति ॥ तथा च सर्गाद्यकाले वेदसृष्टिश्च वर्णान्न तथात्वमित्यर्थः ॥ ननु वेदस्य स्थापि

३६
व

सर्वदोषलब्धिः स्यात् इत्यत आह ॥ अनुच्चारद्वयमिति ॥ ननु त्रयपि सृष्टिप्रवृत्तयोर्मध्ये उत्पन्नो गकार इत्याद्यनुभवात् कथं वर्णो नामुत्पादाद्यभाव इत्यत आह ॥
उसन्न इति ॥ ननु बाधकाभावात् सत्त्वं सिद्धमिति आह ॥ वर्णाभिव्यंजकेति ॥ ननु एवमेव दोषदत्तेनाधीतः स एव प्रयोजितप्रत्यभिज्ञानात् ॥ शब्देभ्यः शब्दत्वात्
व्यतिरेकेण घटवदित्यनुमानात् ॥ वाचा विरूपितेत्यथा ॥ यावद्व्यविधितं तावती च गित्यादिश्रुत्या च अनादिनिधनानि स्यावागुत्सृष्टास्वयं भवेति स्मृत्या च वेदानां
नित्यत्वात् ॥ तस्मान्नित्यः शब्द इत्युत्पादादिप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनमेवोचितमिति प्राप्तेमिधीयते ॥ वाचा विरूपितेत्येवमप्युच्यते ॥ चोदस्वसृष्टिर्मिति वाक्यस्य शेषा
दप्रसूतिपरत्वात् गमेन स्वार्थे प्रमाणात् ॥ ननु देवताधिकरणन्यायेन स्वार्थे प्रमाणात् प्रमाणांतरा विरोध एव तस्य तथान्वान् ॥ प्रकृते च तस्माद्यज्ञात्सर्वं कृतं तत्र सामानिज
ज्ञात्वादिश्रुत्या शब्दः अनित्यः ॥ द्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानाद् अनित्यत्वसिद्धेस्तद्विरोधात् ॥ यावद्व्यविधितमित्यादिश्रुतेरप्युक्तप्रमाणा विरोधेन स्वार्थे प्रमाणाभावात् ॥
श्रुतेश्च प्रतिमन्वन्तरं वैषाद्यनिरन्याविधीयत इति स्मृत्यन्तरविरोधेन निर्णयजनकत्वात् ॥ तत्र सामानिजज्ञात्वात् कतिविरोधेन श्रुतेर्बलत्वाच्च ॥ तस्माद्वेदानां नित्य
त्वं नापि क्षणिकत्वं मिति तदेतदभिप्रेत्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ नक्षणीकत्वमित्यपलक्षणं ॥ नापि नित्यत्वमपीति बोध्यं ॥ अत्र युरूपेणोच्चार्यमाणत्वं योरुपेयत्वं उत पुरुषा
धीनो सत्तिकत्वं किं वा सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चार्यमाणविधयस्त्वमिति विकल्प्याद्यद्वितीयादौ धर्मित्वान्तरा यं परिशिष्टं नष्टिकं स्थितिः अस्त्वन्तः किमत आह ॥ त
थावेति ॥ ननु भारतादीनां योरुपेयत्वे समानानुपपन्नकत्वादित्यत आह ॥ भारतादीनामिति ॥ परमप्रकृतमुपसंहरति एवमिति ॥ ॥ इति यज्ञादीक्षितविरचित
यां वेदान्तपीठभाषाप्रकाशिकायां आगमपरिच्छेदः ॥ ॥ परमतनिराकरणाय प्रपञ्चविध्यात्संस्पृशकान्तरणसाधनाय च अर्थोपनिर्मुक्तयुक्ती ज्ञानीते

३६

नास्पर्शमुदाहरति गेह इति ॥ ननु लवणानयनस्य पियकिं च द्येक्षया उत्तरत्वेन तत्प्रतीतीत्युक्त्या अनुच्चारितत्वाभावेन तद्वाक्याल्लवणसंसर्गज्ञानमपि न स्यादित्यतः
आह ॥ तथावेति ॥ परं वेत्तव्यामिमुद्गरनिष्ठुकादिवाक्य इति ॥ ननु सैधवमानयेत्यादौ नानार्थत्वेनाभावतीत्यादौ श्रुत्येव लवणादिमात्रतात्पर्यमेहेन लवणादि
मात्रान्वयबोधस्तरगादावपितास्येग्रह तुल्यव उपस्थितौ युगपदुभयान्वयबोध इत्यनुभवसिद्धस्तत्र तदितं प्रतीतीत्युक्त्या अनुच्चारितत्वाभावादव्याप्तिरिति वा दयति न
वेति ॥ ननु वाक्यस्यानेकपरत्वमसिद्धं ॥ सकृदुच्चारितस्य सकृत्प्रत्ययकत्वनियमनिश्चयेन विशेषदर्शनादनेकार्थप्रत्यये वक्तुरिच्छया असंभवात् ॥ एकस्यपदस्य
कोच्चारणात्तभावेन शक्तिग्रहविषयस्य प्रकारतया स्वरूपनिरूपिते कश्चिद्विषयमात्रानुभवप्रयोजकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति चेत् ॥ गौरवणमात्रांतभावेन व्युत्पत्ते
रकल्पनात् ॥ सकृदुच्चारितस्य सादिव्याप्तेरसिद्धेः ॥ तृतीयादिपदे व्यभिचारात् ॥ न च यत्रैकमेव शक्ततावच्छेदकं तत्रैव तथानियम इति वाच्यं ॥ अप्रयोजकत्वात् ॥
अप्रयोजकत्वे वा तादृशविशेषदर्शनस्य छायाप्रतिबिम्बकत्वात् ॥ बाधिते पीछादर्शनात् ॥ विशेषादर्शनस्य सार्वत्रिकत्वाच्च ॥ उक्तविशेषदर्शनेन वक्तुरुभयतामस्य
भावेपि यत्र भवेत्तु युर्युगपत्तात्पर्यज्ञानं तत्र ननु भयान्वयबोधस्य उच्चारत्वाच्च ॥ ननु युक्त्या युगपदुभयतामस्य सत्यतस्तज्ञानस्य संभवेन युगपदुभयान्वयबो
धः ॥ सकृदुच्चारितात्सकृदर्थप्रत्यय इति व्युत्पत्तिस्वाभाव्यात् ॥ तथा च यत्र वक्तुरुभयान्वयबोधोऽतत्र क्रमेणान्वयबोध आद्यनित्येति चेत् ॥ न ॥ तदन्यत्वे
ति विनिर्गतुमशक्यत्वेन विनिर्गमनाभावात् ॥ ननु योरपि ज्ञानमज्ञानं स्यात् ॥ तस्माद्यत्र युगपत्तात्पर्यं तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु तत्प्रतीतिजननयोम्यघटि

३

३७

ज्ञान

बंधस्यास्य त्वमेव कल्पयति ॥ न वायं न्यायो नुपपन्नः ॥ मूलाज्ञानानंगीकारवादिमते शुक्तिज्ञानस्पर्जननिवर्तकत्वेनाज्ञानानिवर्तकतया व्यभिचार इति वा
 च्यं ॥ तन्मते अज्ञानपदस्याज्ञानतत्कार्यान्तर्यत्वात् ॥ न च ब्रह्मज्ञानेन भेदस्यापि निवृत्ते व्यभिचारः कार्यपदस्य परतंत्रपरत्वात् ॥ ननु सेतुं दृष्टासमुद्रस्य ब्रह्म
 व्योमो हतिरिति वचनात् सत्यस्य पुरितस्य सेतुदर्शनेन निवृत्तिः ॥ यथा तादृश्यस्मरणं सत्यं विषं नाशयति ॥ तथा सत्यज्ञानात् सत्यस्य बंधस्य निवृत्तिरस्ति चेत् ॥ न ता
 वत्सेतुदर्शनमात्रादुरितनिवृत्तिः स्मृत्यर्थः ॥ तथा सति तत्रत्य म्लेच्छादीनामपि पुरितनिवृत्तिप्रसंगात् अंधदिनांतदभावप्रसंगाच्च ॥ किंतु दूरदेशागमेन सेतुदे
 शप्राप्त्या कल्पय निवृत्तिरित्यस्यैव स्मृत्यर्थत्वात् ॥ ध्यानमंत्रादि प्रयोगप्रक्रियाया एव विषयप्रयितृत्वात् ॥ न चैवं पूर्वज्ञाननिवर्तकोत्तरज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यं ॥
 ज्ञानत्वेन रूपेण ज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वं स्वीकारात् ॥ इण्दीसाधारण्येनोत्तरज्ञानस्योत्तरात्मविशेषगुणत्वेन पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वात् ॥ यद्यपीष्टसाधनताज्ञा
 नस्येष्टा प्रागभावादिनिवर्तकताज्ञानत्वगर्भधर्मैवेव तथापि न प्रमाणस्वर्गधर्मैर्गण्यमादपीष्टप्रागभावादिनिवृत्तेः ॥ तस्मादप्रतिबद्धापरोक्षप्रमाणज्ञा
 नस्य यन्निवर्तकतौ तस्याज्ञानतत्कार्यान्तरत्वं निश्चयमात ॥ बंधस्य ज्ञाननिवृत्त्यंतया मिथ्यात्वसिद्धिः ॥ यथैवेति ॥ सत्सर्गः सर्वान्त्रयविशिष्टत्वादिति सूत्रे
 चतुर्थ्या ध्यायेत्तैमिनि कृते स्वर्गपदाध्याहारस्य साधितत्वादिति भावः ॥ नन्वेति ॥ अन्वयाभिधानस्याज्ञानदानीमभावादिति भावः ॥ करणेति ॥ अभिधीय
 ने अनेनेत्यभिधानमिति करणस्य सत्यर्थः ॥ अपूर्वकल्पयतीति ॥ नन्वस्मिन्मते देवताप्रीतेरवांतरव्यापारस्वांगीकारात् कथमपूर्वकल्पनं तथाहि भ

३७

निश्चयः कस्तस्यादिभिराश्रितः प्रसन्नो देवस्तदनु रूपं फलमाराधका यप्रयच्छतीति तत्प्रीतिरवांतरं व्यापारः ॥ नत्वं पूर्वदृष्टविरोधात् ॥ इति चेन्न ॥ यस्मिन्ने
 वा पूर्वस्य व्यापारत्वाभिधानादिति ॥ अर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वमाक्षिपति न चैवमिति ॥ अन्वयेति ॥ अन्वयसहचारज्ञानाभावादिति भावः ॥ अर्थापत्तेर्मार्गा
 तरत्वे साधनफलमह एवमिति ॥ ननु पृथिवीरतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्त्वादित्यादौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वात्कथमर्थोपपत्तावंतर्भाव इत्यत आह पृथि
 वीति ॥ विनिगमकमाह ॥ अत एवेति ॥ इति प्रीयेतादीक्षितरवितायां परिभाषा प्रकाशिकाया मर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ अनुपलब्धिप्रमाणं नि
 रूपयितुं प्रतिजानीते ॥ इदानीमिति ॥ अनुलब्धैर्लक्षणमाह ज्ञानेति ॥ प्रत्यक्षरूपानुभवासाधारणचक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय भावे स्फुटं ॥ इते
 विशेषणनातिव्याप्तिरिति ज्ञापनार्थं अनुमादिजन्ये स्फुटादानं ॥ असाधारणेति ॥ ज्ञानताकरणजन्याभावानुभवत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगि
 ककारणताश्रयत्वं ॥ अदृष्टस्य जन्यत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वान्न दोष इति भावः ॥ अत्रानुपलब्धिमात्राभावग्रहणाया
 यत उत योग्यता विशेषितात् ॥ नाद्यस्याह ॥ धर्माधर्मेति ॥ तथा चानुपलब्धिमात्रस्य नाभावग्रहकत्वमिति भावः ॥ इतीयेत्वाह योग्येति ॥ अत्रा
 वानुमिति स्फुटले योग्यानुपलब्धेरभावादिति भावः ॥ योग्यानुपलब्धिरपि न तद्वाहिकेति वां कते ॥ नन्वेति ॥ अत्रत्यस्य तापत्तेरिति ॥ अनुपल
 ब्धित्वाभावापत्तेरित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षतेति ॥ अनुपलब्धित्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु केयमनुपलब्धेर्योग्यता ॥ न तावत्प्रत्यक्षसंधर्माद्यभावस्या

पुनरुपलब्धित्वप्रसंगान् ॥ नापि प्रतियोगितया चेतुर्यावन्न उपलम्भकसमवधानं ॥ संयोग्यभाववतिसंयोगाभावप्रत्यक्षतान स्यात् ॥ इति
 य संयोगादेः प्रतियोगिना कालिकव्यसिसत्त्वसंबन्धिनोस्तदव्याप्यत्वेनोक्तयोग्यतानुपलब्धेरभावात् ॥ उपलम्भप्रागभावस्यापिप्रतियोगि-
 मूल्येभकत्वात् ॥ घटतद्वाच्येन्द्रियसन्निकर्षाद्यतिरिक्तत्वाच्च ॥ तस्यप्रतियोगिस्मरणकाले असंभवेन घटाभावग्रहाभावप्रसंगाच्च ॥ प्रतियो-
 गिमात्रजनकस्यतदुपलम्भप्रागभावस्यतदभावोपलम्भहेतुत्वंप्रसंगाच्च ॥ मुक्तिव्यवहितपूर्वकालीनाभावग्रहो न स्यात् ॥ तत्रोपलम्भप्रागभावभावा-
 च्च ॥ नचदोषसर्वपरिहारार्थं प्रतियोतद्वाच्येत्तत्रव्याप्यपदेतदसाधारणोपलम्भकपरं ॥ प्रागभावसंबन्धिनोश्चासाधारणकोटिप्रविष्टत्वेनतदितर-
 त्वाभावादितिवाच्यं ॥ तथासतिपरमाणुसंयोगाभावस्याप्यनुपलब्धत्वापत्तेः ॥ धर्मत्वाभावस्यघटादावनुपलब्धत्वाभावप्रसंगाच्चित्याशंक्ययोग्य-
 तानिर्वर्त्तते ॥ अनुपलब्धेति ॥ नन्वभावाधिकरणेप्रतियोगिसत्त्वेस्याप्रसिद्धाकथं तत्रप्रसंजितप्रतियोगिकत्वमित्यत आह ॥ तर्कितेति ॥ तर्कबलाद-
 व्यधिकरणेप्रतियोगिसत्त्वं न भविष्यति ॥ तस्यासामर्थ्यात् ॥ घटज्ञानदशायां घटाभावानुपलब्ध्या घटाभावग्रहप्रसंगाच्च ॥ किंवाधिकारणांतरेअनु-
 पलब्ध्या अन्यत्र घटाज्ञानदशायां घटाभावोपलब्धिस्यात् इत्यत आहयस्येति ॥ कस्यचिदभावस्यानुपलब्धित्वंकस्यचिदभावस्यनेत्यतदुपपाद-
 यति ॥ तथाहीति ॥ स्फीतेति ॥ निबिडालोकवतीत्यर्थः ॥ तादृशेति ॥ व्यंजकरूपलोकाभावात्तत्रघटोपलम्भापादनासंभवादितिभावः ॥ इदियेति ॥ अन्य-

इदानीं अर्थोपनिप्रमाणलक्षणमाह तत्रेति ॥ अथापनिप्रमाणेनिरूपणीय इत्यर्थः ॥ अनुपपादार्थो दर्शनादुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनायोगादिसन्न उक्तं उपपादे-
 ति ॥ अर्थोपत्तिकरणं दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ ननुकरणस्यफलवत्तनियमात्फलवत्कथं तत्राह उपपादकेति ॥ नन्वर्थोपत्तावन्यथानुपपत्तिज्ञानस्यैवकरणत्वात्कथमु-
 पपादज्ञानंकरणमिच्छकं तत्राहयेनेति ॥ ननुपपादकत्वस्य शब्दादौ प्रसिद्धतया कथं रात्रिभोजनमुपपादकमित्यत आहयस्येति ॥ आद्यमुदाहरतियथेति ॥ ननु रात्रि-
 भोजनं विनापि दिवा भोजनमात्रेण पीतत्वं मुपपन्नमित्यत उक्तं दिवा असंज्ञानस्येति ॥ द्वितीयमुदाहरतियथेति ॥ तादृशेति ॥ दिवा भुंजानस्येत्यर्थः ॥ ननुपपादक-
 ल्यकत्वस्यार्थमिति पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्य कल्पनारूपफले अभावात् ॥ तत्र तस्य प्रयोगानुपपत्तिरित्याशंक्येन दं प्रवृत्तिनिमित्तं किं त्वर्थोपनिप्रमाणलक्षणं
 निमित्तं तं नानैवेत्यभिप्रेत्य फलकरणयोस्तत्त्वदप्रयोगं समर्थयति ॥ रात्रिभोजनेति ॥ रात्रिभोजनस्य कल्पनारूपायापि सत्यः ॥ दृष्टश्रुतभेदेनार्थोपनिप्रमाणेदं दर्श-
 यतिसाचेति ॥ आद्यमुदाहरतिदृष्टेति ॥ अन्यत्र प्रतिपन्नस्यान्यत्र निषेध्यत्वं सत्यत्वेऽप्युपपन्नमित्यत उक्तं तत्रेवेति ॥ अनुपपन्नमिति ॥ सत्यत्वे ब्रह्मवन्नियेधासंभ-
 वादितिभावः ॥ द्वितीयमुदाहरतिश्रुतेति ॥ मिथ्यात्वमिति ॥ ननु सत्यस्यापि निवृत्ति संभवेन मिथ्यात्वं न कल्पनीयमिति चेन्न ॥ ज्ञानस्य सत्यत्वं निवर्त्तकताभ्युप-
 गमे निवर्त्तताप्रयोजकं वक्तव्यं ॥ न तावद्विषयगतत्वं प्रयोजकं ॥ नीलो घट इति ज्ञानान्नैव स्यापि निवृत्त्यापत्तेः ॥ नाप्याश्रयगतत्वं धर्माधर्मादेरपि निवृत्तिप्रसं-
 गात् ॥ नाप्युभयमनेत्वं ॥ शरीरात्तज्ज्ञानाद्देहात्मसंबंधस्यानिवृत्त्यापत्तेः ॥ नन्वनुगतप्रयोजकाभावेपिश्रुतितो ज्ञानात्सत्यस्य संबंधस्य निवृत्तिः प्रतीयतामि-
 ति चेत्तत्रातोसि ॥ नहि श्रुतिः सत्यस्यापि निवृत्तिरिति श्रावयति ॥ किंतु औदासीन्येन संबंधनिवृत्तिमात्रं ॥ तच्च यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति न्यायेन

आरोप्येति॥ नन्वभावस्येन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वेतद्गृहेन्द्रियमेवकरणं स्यान्नित्यनुपलब्धिः॥ तदसत्त्वे अन्यथाख्यातेरयोगात्॥ आरोप्यस्याभावस्यासन्निकर्षस्त्वादित्य
स्वरसादाह॥ अस्तवेति॥ ननु मायाया उपादानत्वेन तत्कार्यस्य तज्जातीयत्वे स्यादित्याशंक्य किमुपादानोपादेययोरस्यंत सो जात्यं विवक्षितमुत यत्किंचित्॥ आद्यं
व्यपत्तिनर्हति॥ द्वितीयत्वं ह्येतत्किंचिदिति॥ विपक्षे बाधकमाह॥ अर्थेति॥ किंचिद्वर्ततया ब्रह्मोपादानमुत परिणामितया॥ आद्य आह प्रपंचेति॥ द्वितीयेत्याह परिणामित्युक्तं
मित्युक्तं संप्रतिमाह तथेति॥ अभावं विभजते सचेति॥ प्रागभावस्य लक्षणमाह मत्सिंहादाविति॥ अन्योन्याभावस्यापि॥ प्रागभावत्वनिरा
सायकारण इत्युक्तं॥ कारणमात्रं च न तस्यार्थः॥ तथा चान्योन्याभावस्य प्रतियोगिकारण एवेति नियमो नास्ति॥ स्वप्रतियोगिकारणव्यतिरिक्तं सर्वपदार्थेषु वि
द्यमानत्वात्॥ प्रागभावस्य च स्वप्रतियोगिकारण एव च नैरिति भावः॥ घटप्रागभावमिमांशेण मृष्टं उघटपदयो रूपादानं॥ तथापि ध्वंसेति व्याप्तिः॥ प्रागभा
ववत्तस्यपि स्वप्रतियोगिसमानदेशत्वात् अत उक्तं मुसनेः पूर्वमिति॥ प्रागभावे प्रमाणमाह सचेति॥ ननु भविष्यतीति बुद्धिर्घटादेशे भव्यत्वात् संबंधमेव
विवक्षीकरोतीति चेत्तदपेक्षं॥ विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भव्यत्वं चार्थत्वात्॥ उक्तं स्य घटस्य कालांतरसंबंधज्ञाने भविष्यतीति बुद्धिप्रयोगयो
रभावात्॥ अत एव देवदत्तः यजितो भविष्यतीत्यत्र यांति स्यमात्रेणैव तत्र भविष्यत्तानुदेवदत्तस्येति भावः॥ स च प्रागभावो विनाशी॥ अविनाशित्वभावा
भावयोरेकत्र विरोधात् कार्ये सित्यनुपपत्तेरिति भावः॥ प्रध्वंसाभावस्य लक्षणमाह तत्रेवेति॥ कारण इत्यर्थः॥ तेनास्यंतभावान्योन्याभावयो र्यवच्छे

नवेति

दः॥ प्रागभावनिरासार्थं मुहुरमुहुरांतरमिति॥ प्रध्वंसस्याविनाशे अद्वैतभंगा पत्तेरित्यत आह ध्वंसस्यापीति॥ अभावाभावस्य भावत्वमियमादिति भा
वः॥ नियमो सिद्ध इत्याह ध्वंसेति॥ विरोधिनः सत्त्वान्नघटो न्मज्जनापत्तिरिति भावः॥ अन्यथेति॥ नवेति॥ अद्वैतविरोधातिरेकभावः॥ ध्वंसस्य अधिकरणं चैतन्य
तिरिक्तं उत चैतन्यं नाद्य इत्याह॥ तादृशेति॥ विद्यमानत्वमिति॥ द्वितीयेत्याह येदित्येति॥ चैतन्यस्य निर्देर्मत्वादिति भावः॥ ध्वंसस्याधिकृतस्य संप्रतिमाह त उक्तं
मिति॥ उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति॥ अस्त्येताभावस्य लक्षणमाह यत्रेति॥ अन्योन्याभावस्यापि वैकालिकत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय संसर्गाभाव इ
ति विशेषणं बोध्यं॥ उदाहरणमियमेति॥ ननु विभागादप्यभावांतरस्य विद्यमानत्वात् कथं वातुर्विध्यातिधानमिदमन आह॥ अन्यमेवेति॥ अत एव विभागादेमु
णत्वं प्रसक्तं॥ सादित्वानादित्वाभ्यामन्योन्याभावं विभजते अयमिति॥ आद्ये उदाहरणत्रयमाह तत्रेति॥ जलभाजनेति॥ द्वितीयमुदाहरणमिदमधिकेति॥
अस्तमेति॥ अद्वितीयात्मनः साधकत्वकल्पनायां केयमसहिष्णुता॥ किंचित्त्रैव सप्रस्तप्रपंचं कल्पितं न पर्यसीतियोजना॥ अस्मदेकदेशी प्रागभावोऽस्तीति न
मन्यते तं विवरणादि विरोधेन प्रतिक्षिपति॥ अत एवेति॥ तस्य मतान्तरपरतया व्याख्यानस्यायुक्तत्वादिति भावः॥ स्वाप्रागभावानि रित्तस्वविषयावरणस्वनि
रुत्तस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमिति भावः॥ साध्यविशेषणं ~~स्त्वेन तस्योपादानादिति भावः॥ भावत्वेति॥ तस्य प्रागभावानि रीकारभावत्वं विशेषणं~~
वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः॥ उक्तं संहति॥ एवं चेति॥

॥ इति भाष्यप्रकाशिकायामनुपलब्धिपरिच्छेदः॥ ६॥

॥ यदि विवाददर्शनेन स्वाभिमत

प्रमाणस्वतस्त्वं साधयितुमुपक्रमेतेवमिति ॥ प्रमाणं पदं भावयुक्तस्याप्रमितिपरं ॥ बोध्यं ॥ नन्यत्र किमिदं प्रमाणं ॥ विशेष्यादस्य प्रकारकत्वादिकं वात
 द्वितितत्प्रकारकानुभवत्वेनानद्यः ॥ विशेष्यादस्य प्रकारकत्वादियद्विषयस्य प्रागनुपस्थितत्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वाद्देववाच्यं ॥ नाद्वितीयः ॥ स्मृतेरप्रमाण्य
 प्रसंगादित्याशङ्क्या हततथाहीति ॥ ननु प्रमाण्यं स्वतरेवास्यत इति कोर्थः स्वतो जायते वा स्वाश्रयभूतज्ञानाद्वा नाद्यः ॥ स्वस्य हेतुत्वविरोधात् ॥ नास्य ॥ ता
 नस्य गुणत्वेन स्वप्रमाण्यमनिसप्रवाधिकारणत्वा संभवात् इत्यत आहतं चेति ॥ उक्तप्रमाण्यमित्यर्थः ॥ प्रयेज्यंजन्यमित्यर्थः ॥ यद्वा ज्ञानसाधन्यसामग्री
 निरूपितकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ ननु प्रमाण्यं कार्यतो वच्छेदकं बाधकाभावे सति कार्यमात्रे रति धर्मत्वात् ॥ अप्रमात्त्ववदित्यनुमानेन प्रमाण्यस्यावच्छे
 दकत्वे सिद्धे गुणप्रयोज्यत्वावस्यकतया तस्य परतस्त्वेव वा स्ता ॥ अन्यथा अप्रमाण्यस्यापि परतस्त्वानापत्तेरित्याशङ्क्य किं परतस्त्वसाधनेतात्पर्यमुत परतस्त्वनि
 रकरणेताद्यः ॥ अप्रयोजकत्वादित्याह नस्त्विति ॥ ननु नुगतकार्यस्यानुगतकारणजन्यत्वनिवृत्त्यात् ॥ प्रमायागुणजन्यत्वाभावे प्रमात्त्वमेव न स्यादित्याशङ्क्य
 किं प्रमाप्राप्ते अनुगतगुणापेक्षा उत ननु तत्प्रमाया नाद्यस्याह प्रमाप्राप्तिरिति ॥ द्वितीयेपि प्रत्यक्षे प्रमाया विशेषदर्शने गुणावाभ्योवयवोद्दिश्य सन्निकर्षावा
 नाद्यः ॥ प्राथमिकघटादिप्रत्यक्षे तदसंभवोदित्यभिसंधाय द्वितीयं व्यतिरेकमुरेव न दूषयति ॥ नापीति ॥ अन्वयव्यभिचारमाह ॥ सत्यपीति ॥ ननु प्रत्य
 क्षे अनुगतगुणाभावेऽप्यनुमितौ सखिगं परामर्शादिगुणा भवत्स्वित्यत आह ॥ अतएवेति ॥ प्रथमादिपदेन वक्तुं यथार्थपदार्थज्ञानादिगृह्यते द्वितीये

शानुमानिके भाव इति भावः ॥ कुतैति ॥ अनुपलब्धेः करणत्वेन क्वचिदप्यकल्पनादिति भावः ॥ नन्विन्द्रियस्याभावज्ञानहेतुत्वेन एव मानाभावात् ॥ कुतः
 करणत्वमित्यत आह शंभवेति ॥ अत्राभावग्रहे अनुपलब्धेः कारणत्वाभावात् करणत्वमपि नेत्युच्यते ॥ उपलब्ध्याः कारणत्वेपीन्द्रियस्यान्यत्र कर
 णत्वेन क्लृप्तत्वात् तदेवात्रापि करणमिति नाद्यः ॥ प्रतियोगाति ॥ क्लृप्तत्वेति ने ॥ घटोपलंभेपि घटाभावोपलंभापत्त्यात् दनुपलब्धिहेतुत्वावर्यकत्वा
 त् ॥ अतएव चक्षुः संयुक्तपृथिवीपरमाण्वा दौ जलत्वाद्यभावग्रहो नानुपलब्ध इति भावः ॥ किमेतत्त्वताभावः ॥ ग्रहस्य प्रत्यक्षत्वमुच्यते उतानुपलब्धेः प्रमाणात्
 रत्वं निराक्रियत इति विकल्प्याद्यमंगीकरोतिसत्यमिति ॥ अंगीकृतमंशमाह अभाव इति ॥ द्वितीयेत्वाह तदिति ॥ ननु नुपलब्धिः प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गता प्रत्यक्षज्ञान
 जकत्वात् ॥ चक्षुरादिवदित्याशङ्क्या हन हीति ॥ व्यभिचारेण दूषयति तत्त्वमिति ॥ ननु फलेनैव करणवैलक्षण्यस्य करणान्तरेषु दर्शनात् तद्विरुद्धमिति चेत्त्वादय
 मिति फलेति ॥ रतिप्रतिफलितत्वेन न्यमित्यर्थः ॥ लाघवेन रतिवैजात्यकतमेव प्रमाणवैजात्यं ॥ ननु तदवच्छिन्ने चैतन्यवैजात्यकतमित्यत आह निति ॥ ननु प्रकृत
 अधिकरणभावाकाररुने रेकतया कथं प्रमाण्ये वैजात्यमित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ अभावग्रहस्य प्रत्यक्षत्वमुक्तमाक्षिप्तं ॥ नन्विति ॥ तत्रापीति ॥ प्रत्यक्षस्य स्वस
 मावापि रतिपदार्थविषयकनियमादिति भावः ॥ तत्र मायोपादानं न वा जायते आहतस्येति ॥ कार्यकारणयोः जात्यस्य घटयोरनुभयमानत्वात् ॥ मायोपादेयस्या सा
 भावस्य मायावद्भावत्वापत्तेरिति भावः ॥ द्वितीयेत्वाह मायेति ॥ तर्हि निर्वचयमभावज्ञानं स्यादित्यत आह किंत्विति ॥ तर्ह्यनिर्वचनीयस्यातिर्नेसिध्येदित्याशङ्क्याह

निश्चयदिति वाच्यं॥ अनित्यत्वाद्देवतामावेयावदात्मग्राहकग्राह्यत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ संशयादिस्पृष्टहेतुदोषस्यावश्यकत्वादित्युच्यते॥
 हयैवेति॥ तथावास्पीन्यक्षेनित्यत्वादपि यावदात्मग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वमिष्टमेव॥ नचेत्प्रामाण्यपीष्टमिति वक्तुं शक्यं यावदनुव्यवसायेन कदा
 विदधिप्रामाण्यग्रहानंगीकारात्॥ अंगीकारे बाधयेवमितं विवादेनेति भावः॥ एवं प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञेयौ च स्वतस्त्वं प्रसाध्याप्रामाण्यस्योभयत्रय
 रतस्त्वमाह॥ अप्रामाण्यं त्विति॥ नन्वप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाभावे कथं तद्गृह्यत आह विसंवादीति॥ विमताप्रवृत्तिरप्रमाणजन्या विसंवादिप्रवृत्तिश्चात्
 इत्यनुमानाद्गृह्यत इत्यर्थः॥ अप्रामाण्यपरतस्त्वापवादोऽप्यसंहरति॥ इति॥ ॥ इति प्रामाण्यनिरूपणं॥ ॥ ॥ अवसरसंगत्याजी
 वब्रह्मेक्यनिरूपणाय प्रसंगसंयादयति॥ एवमिति॥ व्यावहारिकेति संसारदशायामबाधितार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः॥ परमार्थेति॥ कालत्रयाबाध्य
 मित्यर्थः॥ व्यतिरिक्ततामिति॥ प्रत्यक्षादीनामित्यर्थः॥ अंतानामिति प्रामाण्यमित्यनुवृज्यते॥ तत्र हेतुमात्रे हेतुद्वयस्येति॥ तत्त्वपदार्थनिरूपणे
 हेतुमाह तत्रेति॥ जीवपरैक्यमित्यर्थः॥ इति शब्दे हेतुत्वर्थः॥ यस्मादेक्यं तत्त्वपदार्थज्ञानाधीनज्ञानं तस्मादित्यर्थः॥ तत्त्वमसीति श्रौतक्रमानुसारेण
 तत्त्वपदार्थनिरूपयितुं प्रतिजानीते प्रथममिति॥ निरूपणप्रकारमाह लक्षणेति॥ लक्षणप्रमाणायां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायिदिति भावः॥ तत्रेति
 लक्षणप्रमाणयोर्मध्य इत्यर्थः॥ अंतरंगवहिरंतगयोरंतरंगंबलीय इति न्यायात्स्वरूपलक्षणस्यांतरंगत्वात् प्रथमं स्वरूपलक्षणं लक्षयितं

त्रेति॥ लक्षणस्यानुगतिर्दोषयति यथेति॥ सत्यं कालत्रयामतिहतं॥ ज्ञानं चैतन्यरूपं॥ अनंतं कालदेवावस्तुतोभेदभूतं॥ कथमिति॥ असाधारणो धर्म इति
 तल्लक्षणं त्वेति भावः॥ स्वस्यैव धर्मधर्मभावकल्पनायामध्यासग्रंथीयपंचपादिकाचार्यसं॥ मतिमाह तदुक्तमिति॥ अहं स्वरूपीत्यनुभवादानंदवत्त्वं॥
 अहमनुभवामीत्यनुभवादनुभवाश्रयत्वं॥ अजेनित्ये इत्यादि श्रुत्या नित्यत्वं चेति भावः॥ इति शब्दः प्रभृत्यर्थः॥ तेन सत्यादीनां श्रवणं॥ ननु यदेव आका
 शं आनंदो न स्यात् सत्यं ज्ञानं मेतं ब्रह्मेति॥ त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानानंदोऽत्मकत्वं प्रतिपादनात्॥ साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणोऽप्येत्यादिस्मृत्या निर्गुणत्वा
 प्रतिपादनाच्च॥ न ब्रह्मणो धर्मत्वमित्यो शक्याह अथ केपीति॥ न वा एतद्भूतानां कथं एतद्भाव इति वाच्यं॥ अतः करणायुपाधिवशादित्याह॥ तदस्य
 लक्षणमाह यावदिति॥ स्वरूपलक्षणेति प्रसंगवारणाय सत्यं॥ सर्वदा अधिद्यमानस्य कथं व्यावर्तकत्वमित्यत आह॥ कदाचिदनवस्थितत्वमित्यर्थः॥ रू
 पादेः एषी लक्षणं त्वं व्यावर्तयेति॥ व्यावर्तकमिति॥ वैशेषिकमतेनोदाहरणमाह यथेति॥ तेन परमाणोरनंगीकारात् कथं तत्त्वलक्षणं प्रदर्शनं कथं वो
 त्तिकाले गंधाभावः॥ उसन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति न्यायस्य प्रक्रिया मात्रत्वेन सिद्धं ते गुणगुणिनोः समानकालत्वाभ्युपगमादिति दूषण इयम
 लगतं वेदितव्यं॥ स्वमतेनोदाहरणमाह प्रकृतेवेति॥ जन्मादिकारणत्वं ब्रह्म तदस्य लक्षणमिति शब्दः॥ अत्रादिशब्देन लिङ्गध्वंसोपग्राहणं॥ ननु यत्किंचिज्जन्मा ति
 दिकारणत्वं वा सकलजन्मादिकारणत्वं वा नाह॥ अस्मादादेयं किंचिज्जन्मा + गज्जन्मादिकारणत्वेनातिव्यासेः॥ न द्वितीयः॥ असंभवापत्तेः॥ न हि ब्रह्मणा

४२
त

विद्यादिजन्यकारणत्वं ॥ तेषामनादित्वादित्याशंक्यजगत्सदेन जायते ॥ गच्छतीतिव्युत्पत्त्याकादाविकं विवक्षितमित्याह ॥ अत्रेति ॥ यथाश्रुतेबाधकमाशंक्या
ह ॥ अत इति ॥ नन्वत्रकर्तृत्वं कार्यानुकूलकृतिमत्त्वं तत्रास्मदादीनामदृष्टद्वारासंभवतीत्याशंक्याहकर्तृत्वं वेति ॥ अस्मदादेरुपादानापरोक्षज्ञानादेरभावा
नदोष इति भावः ॥ यः सर्वज्ञ इति ॥ ननु सर्वज्ञ इत्यनेनैवेश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्धौ सर्वविदित्वव्यर्थं पुनरुक्तत्वादिति चेन्न ॥ सर्वज्ञ इत्यनेन सामान्याकारेण सर्व
विषयज्ञानवत्त्वं सर्वविदित्वेन तु तदासाधारणधर्मविशेषाकारेण स्योनरुक्त्यादिति भावः ॥ यस्य परमेश्वरस्य ज्ञानमयं तपः ज्ञानप्राचुर्यं तपः ॥ ज्ञान
स्यैव प्रधानत्वादिति भावः ॥ एतदुत्पत्तिरहितकार्यं ब्रह्महिरण्यगर्भ इति यावत् ॥ नामशब्दस्वरूपरूपमिति आकृतिरित्यर्थः ॥ अन्तर्दृष्टिवीत्यर्थः ॥ नन्वेव
याशक्त्या सर्वगोचरज्ञानवत्त्वमेव प्रतिपाद्यते न त्वपरोक्षज्ञानवत्त्वं प्रपित्वा च कथं दत्तमिति आह आदीति ॥ स एव तत्त्वज्ञायां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिरादिषद
ग्राह्या ॥ तथा चोक्तं श्रुतिभ्यां परमेश्वरस्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानं सिध्यतीति भावः ॥ तादृश इति ॥ ननु कृते रजःकरणधर्मत्वेन परमेश्वरस्यातः कारणात्ता
वाक्यं कृतिमत्त्वेन कर्तृत्वमिति चेन्न ॥ अतः करणाभावेऽप्यविद्यापरिणामरूपकृते रभ्युपगमात् ॥ नचाह ॥ मेव सर्वं न च किंचिदन्यदित्यादिति वचनात्तस्या
प्यतः करणमस्ति निवाच्यं ॥ तस्यैकवारिकत्वांगीकारादिति भावः ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतिरादिषदग्राह्या ॥ ननु पादानादिगोचरज्ञाना
दिकं ॥ एकमेव लक्षणमस्ति ननु विशिष्टं प्रयोजनभावादित्यत आह ज्ञानेति ॥ एवं तर्हि जन्मादिप्रत्येकघटितमेव लक्षणं स्यात् ननु भिन्नं तंगौरवादि

४२

ग्राहक

ननु शाब्दज्ञानादिकमिति भावः ॥ असंलिंगेति वह्निमतिपर्वते बाष्पे धूमग्रहाज्जायमानानुमिते ॥ प्रमत्वेन सल्लिङ्गपरामर्शानगुण इति भावः ॥ गंधप्रा
गभावादि विशिष्टयक्षकानुमाने सल्लिङ्गपरामर्शसिद्धिप्रमात्वादर्शनादित्यपि बोध्यं ॥ अतः प्रतारकबाक्यजन्यज्ञानस्यापि प्रमात्वादर्शनान्वक्तृज्ञान
मधिगुण इति भावः ॥ प्रामाण्यस्वतस्त्वांगीकारे अतिप्रसंगान्न स्वतस्त्वमिति द्वितीयपक्षमाशंक्यनिराकरोति न चैवमिति ॥ परतस्त्वमिति ॥ ज्ञानसामान्यसाम
ग्र्यतिष्ठितकारणप्रयोज्यत्वस्य परतस्त्वादिति भावः ॥ प्रामाण्यस्योत्पत्तौ परतस्त्वं प्रसाध्य ज्ञानं तदा ह जायते चेति ॥ प्रामाण्यस्य ज्ञानभिन्नत्वेन कथं स्वतो
ग्राह्यत्वमित्यत आह ॥ स्वत इति ॥ घटा ज्ञानग्राहकेण घटज्ञानप्रामाण्याग्रहाद्वाधरतिज्ञानपदं विहाय स्वाश्रयेत्कृतं ॥ तार्किकैरपि प्रामाण्यस्य स्वाश्रय
ग्राहकानुमानग्राह्यत्वाभ्युपगमे न सिद्धसाधनस्यादित्याशंका निरासार्थं यावदित्युक्तं ॥ तथा च ज्ञानग्राहकेण घटज्ञानवानहमित्यनु व्यवसायेन प्रा
माण्यग्रहानंगीकारान्न दोष इति भावः ॥ ननु प्रामाण्यस्य स्वाश्रयरूपवृत्तिज्ञानग्राह्यत्वाभावेन बाधाफेरित्यत आह ग्राहकेति ॥ अत्र यावत्तदमशेष
परंतत्त्वेन कारोषपरं ॥ तेन यत्रैकेव प्रामाण्यग्रहसामग्री तत्र न बाध इति द्रष्टव्यं ॥ सामग्रीपदं स्पष्टार्थं ॥ ननु यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वमेव स्वतस्त्वमस्ति या
ह कथं न्यर्थमित्याशंक्यस्वतस्त्वमुपपादयति ॥ स्वश्रियेति ॥ एवमिति ॥ प्रामाण्यस्वतस्त्व इत्यर्थः ॥ ननु यदि प्रामाण्यस्य दोषो मात्वे सति यावत्स्वाश्र
यग्राहकग्राह्यत्वं स्वतस्त्वं ॥ तदा यावदात्मैव ग्राह्यत्वं नित्यत्वादेरपि स्यात् ॥ नैवमात्मा दोषित्यत्वादिसंशयो न स्यात् ॥ तदेतुर्धर्मज्ञानेन तस्य

रिक्सविययत्वात्पुण्यमात्रं॥ तस्मान्ज्ञानादित्रितयघटितलक्षणं सुस्थमिति किमनुपपन्नं॥ तदेतत्सर्वमभिसंधाया हय एवंवेति॥ लक्षणानीति॥ तदुल्लक्षणा
नीत्यर्थः॥ तथा हि जन्माद्युपादानगोचरज्ञानघटितलक्षणत्रयं॥ तथा च जन्माद्युपादानगोचरविकीर्णवित्त्वधितं॥ तथा तादृशकृतिमत्त्वधितं॥ आह लक्षणानि न वे
त्यर्थः॥ यत इति॥ प्रयतिनाशं प्रतिपद्यमानानि संति अभिसंविशंति अभिमुख्यन्तदात्मतया प्राप्नुवंति इत्यर्थः॥ ननु भुवः प्रयणः कथं जगज्जन्मादिकारणत्वमिति
चेत्॥ निर्गुणस्याप्रेम्यस्य विशुद्धज्ञानरूपिणः॥ कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽप्युपपद्यते इति चेत्॥ शक्तयः सर्वभावानामभिसंधायाज्ञानगोचराः॥ यतो नो ब्रह्मणस्तस्मात्
सर्गाद्याभावशक्त्यद्वैतविष्णुपुराण एव सप्तवधानस्य दर्शितत्वादिति॥ सर्वमनसाधारणलक्षणमुक्त्वा स्वमतमात्रसिद्धलक्षणमाह॥ यदेति॥ परमाणुर्जगदुपादानमि
ति कणभुगादयः॥ प्रधानं जगदुपादानमिति सांख्याः॥ असद्वज्जगदुपादानमिति शून्यवादिनो मन्वन्ते॥ तानुल्लक्षणांतरकथनव्याजेन निराकरोति यदेति॥ इदमत्राहु
तं॥ तन्न न तावत्परमाणुर्जगदुपादानं॥ तत्तद्भवेत्प्रमाणाभावात्॥ तथा हि॥ न तावत्सत्यक्षमणुत्वव्याकोपात्॥ अनभ्युपगमाच्च॥ नाप्यनुमानं॥ पृथिवीत्वमणुवृत्तिमू
नेरिति द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यधत्वात्॥ न भस्त्ववदित्यस्पष्टांतासंमत्यासाध्यासाधकत्वात्॥ न च व्यतिरेकव्यासौ गगनादिव दृष्टान्तिरिति वाच्यं॥ गगनत्वमणुवृत्तिद्रव्य
त्वसाक्षाद्याप्यधत्वात्॥ व्यतिरेकेण रूपत्ववदित्यादिना गगनत्वादेरपि अणुत्ववृत्तित्वापत्तेः॥ अत्र योजकत्वान्साध्यसाधकतेवेति ते॥ नुल्यं॥ नापि व्युत्प
कस्त्वपरिमाणारब्धौ कार्यद्रव्यत्वाद्दृढादिति व्युत्पन्नकसमवायिकारणसिद्धौ तस्यापि महद्व्यारंभकत्वेन तौ देवात्कार्यतया तस्याप्युक्तानुमानेन कल्पपरि

माणद्रव्यारब्धत्वे सति तद्वा व्यावयवकल्पनायां गौरवान्निरवयवत्वसिद्धौ परमाणुसिद्धिरिति वाच्यं॥ अधिकपरिमाणुद्वित्वद्रव्यारब्धेरनुद्रव्ये न्यूनपरिमाणव्याप्तिवा
रणउक्तानुमानायोगात्॥ न च तन्न नुल्लक्ष्यस्यात्वावयवित्त्वधत्वात्संयोगमात्रेण द्रव्यातरो सति रिक्तवाच्यं॥ एवमिह पटोदरीपद्रव्यान्तस्त्वं किं न संयोगमात्रमिति प्रसिद्धत्वा
पत्तापापत्तेः॥ अतएव घटादेर्नोत्पावयवित्वं॥ अन्यथा तत्त्वादिरीपद्रव्यावयवित्त्वस्यापि वाचादवयवसोवकाशपत्तेः॥ किंवा व्याप्यवृत्तिसंयोगस्य निरवयवपरमाणुवादा
वसंभवेन कथं तद्वापुकादिक्रमेण कार्यो सति॥ न च न्यग्रोधफलमुदाहरेदित्यादिवाक्येन परमाणोरुपादानत्वमिति वाच्यं॥ तत्र कार्योपेक्षया कारणस्य सत्त्वमात्रादुर्वज्ञा
नतेत्यर्थपर्यवसानात्॥ नापि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानं जगदुपादानं॥ तत्रापि मानाभावात्॥ न च सर्वपदार्थानां सत्त्वरजस्तमोहात्मकनया तादृशस्यैव सप्तवयविका
रणतया तत्सिद्धिरिति वाच्यं॥ घटादीनां सत्त्वरजस्तमोहात्मेपितदात्मकत्वाभावात्॥ न हि सत्त्वाद्यात्मका तया घटादिज्ञानं किंतु तज्ज्ञानकताधीपान्त्रं॥ नाप्यजामेकाप्रति
वचनं प्रमाणं॥ भाषांतु प्रीतिं विशान्मायिनं तु मेहस्वरमित्यादिवाक्यानुसारेण जात्रादस्य मायापरत्वात्॥ किं प्रकृतेर्जगदुपादानत्वे यथासौम्ये केन मृष्टिंतेन सर्वमृन्मयं विज्ञानं
स्यादित्त्वारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिवाक्ये ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानोपन्यासो न स्यात्॥ न च तन्मतेष्वब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मव्यतिरेकवत्संगीकारेण कु
तः सर्वविज्ञानमिति वाच्यं॥ सर्वस्वरूपं ज्ञानं भवतीति विवाक्षितार्थाः॥ एवं चारोपितस्वरूपस्याधिष्ठानमात्रेण यत्र ब्रह्मविज्ञानमेव सर्वविज्ञानं भवति॥ नाप्यसदुपादा
नं॥ स न घट इति बुद्धिर्न स्यात्॥ कथमसत्तः स ज्ञायतेति विद्महेवासदुपादानत्वस्य प्रतिषेधात्॥ तस्माद्ब्रह्मेव जगदुपादानमित्यलमिति प्रसंगेन॥ किंप्रदत्तमुपादा

स्तसः॥ इतिपुराणेनप्रकृतेर्महान्महोहंकारः अहंकारस्त्वन्मात्राणीत्यादिनामहंरादिस्थेः प्राथम्यावामात्रकथमाकाशदिनीत्युक्तमितिवाच्यं॥ महदहं-
कारपूर्वकाण्यकाशादीनिमित्तदर्थत्वात्॥ अत्रपृथिव्यादिभूतानिचत्वारितत्वानीतिचार्वाकमन्यते॥ तन्निराकरोतिपंचेति॥ उक्तंभागवते॥ महत्भूतानिपंचैवमू-
रापोनिमस्तुभरति॥ अतएवतस्मादात्मनआकाशः संभूत इतिश्रुतिः॥ क्रमोत्पत्तौमानादीनिद्रष्टव्यं॥ भूतादेस्तुविकुर्वाणः शब्दतन्मात्राकंतत इतिवचनात्॥
तन्मात्रभूतस्यैवमोक्षः श्रूयतेनत्वपंचीकृतभूतस्येत्वाशंक्यसंज्ञाभेदेनसंज्ञेमेदइत्याहन्मात्रेति॥ प्रसंगात्पंचभूतानांगुणसंख्यानमाहतचेति॥ ननुका-
यवाच्यस्याकाशगुणत्वेनतुपृथिव्यादिगुणत्वमितिचेदधिकमन्तनिराकरोतिनास्त्विति॥ तथाचाहमनुः॥ आद्याद्यस्थगुणानेतानवाप्रोतिपरः परः॥ उक्तंचवि-
ष्णुपुराणे॥ शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मनसंयुक्तान्युत्तरोत्तरेरिति तथाचगौरवंप्रामाणिकमितिभावः॥ प्रमाणान्तरमाह॥ वाय्वादाविति॥ ननुसत्त्वजस्तमसांमाया
गुणत्वेनविषदादिनिष्ठत्वाभावेनत्रोक्तंभानुपपत्तिरित्याशंक्यकारणप्रक्रमेणविषदादेरपितुपपद्यतइत्याह॥ इमानीतिज्ञानेन्द्रियाणांस्थितिप्रकारमाह॥
एतेत्येति॥ तथाचसत्त्वात्संजायतेज्ञानमितिब्रूवनेनसत्त्वस्यज्ञानजन्यकृत्वेतद्विशिष्टस्येन्द्रियारपिज्ञानजनकत्वमविरुद्धमितिभावः॥ मन इति॥ मित्तिरेतप-
ंचीकृतभूतैरित्यर्थः॥ मनआदीनांप्रकाशात्मकत्वात्सात्त्विकांशकार्यत्वमितिभावः॥ नन्विन्द्रियाणामवेतनत्वेनस्वनः स्वविषयेप्रवृत्त्योगमात्रांशक्यत्वे-
रकंदवतावशात्प्रवृत्तिरुपपद्यतइत्याह॥ श्रोत्रादीनामिति॥ नचपरमेस्वरएवतत्त्वेरकोस्त्वितिवाच्यं॥ तस्यसाक्षात्स्वरकत्वाभावादिमितिभावः॥ पंचभूतैरिति॥

अपंचीकृतैरितिशेषः॥ इतिवाताकेप्रचेतोस्त्रिवचंयेदोद्रेमित्रकाः॥ चंद्रेविष्णुश्चतुर्वक्त्रः शंभुश्चेकरणाधिप इतिभागवतस्यतत्रप्रमाणत्वादितिभावः॥ पंचीकर-
णमुपपादयति॥ पंचीकरणमिति॥ भेदव्यवहारसूत्रेकारसमीपमाह॥ तदुक्तमिति॥ लिंगशरीरविभजनेतत्त्वमिति॥ एवमिति॥ एतेषांजडत्वानामांगुणकार्यत्वमितिभावः॥ ब्र-
ह्मणः प्रवृत्त्युत्पत्तिरूपतदस्यलक्षणसिद्ध्यर्थं प्रवृत्त्यनुरूपं प्रतीजानीतेइदानीमिति॥ प्रवृत्त्यविभजनेसर्वेति॥ नैमित्तिकाः प्राकृतिकस्तथैवास्त्योक्तोद्वेजाः॥
नित्यश्चसर्वभूतानांप्रवृत्त्यर्थं चतुर्विध इतिपुराणवचनाच्चतुर्विध्यमितिभावः॥ आद्यमुदाहरितचेति॥ तत्रहेतुमाह॥ तस्या इति॥ ननुसुषुप्तौसर्वप्रपंचविल-
यागीकारेउचितस्यसुखदुःखाद्यनुपपत्तिः॥ धर्माधर्मादेर्नष्टत्वादित्यत आह॥ धर्माधर्मेति॥ सुषुप्तौप्रपंचलयासाक्षिण्यसमाधनेनचेति॥ अत्रप्राणनादिक्रियान-
स्यादित्युच्यतेउततदभावेतदुक्तंविधेर्नस्यादित्युच्यतेआद्यइष्टापत्तिरित्याहवस्तुतस्त्विति॥ द्वितीयंइष्टयान्तरमिति॥ नचैवमिति॥ द्वितीयप्रवृत्त्यलक्षणमा-
ह॥ प्राकृत इति॥ आस्त्येतिप्रवृत्त्यतिव्याप्तिरित्येउक्तंकार्येति॥ हिरण्यगर्भविनशानिमित्तक इत्यर्थः॥ विरोध्यानिर्दिष्टासकलेति॥ तदेवोपपादयति यदा-
स्त्विति॥ ननुब्रह्मसाक्षात्कारेणसकलकार्यस्यापिनाशार्थं हिरण्यगर्भस्यब्रह्मांडाधिकार इत्यत आहप्रारब्धेति॥ तल्लोकावासिनांमुक्तपंगीकारेनतत्रस्थ-
सृजवरादीनामपिमुक्तिरित्यत आह॥ उक्तंनस्येति॥ तल्लोकावासिनामपिमुक्तिरित्यत्रप्रमाणमाहव्यपेक्षेति॥ नचस्तुब्रह्मादीनामुक्तिः तथापिस-
कलकार्यानांशेकिमायातीत्यत आह॥ एवमिति॥ प्राकृतिकत्वमुपपादयतिप्रकृताविति॥ अत इति॥ आस्त्येतिप्रवृत्त्यप्रमाणमाहसर्वेति॥ प्रवृत्त्यनि-

वानाद्यः॥मुखप्रतिबिंबादौ दर्पणाद्युपाधिवत्प्रकृतेतदभावात्॥नृद्वितीयः॥बिंबभूतस्य परमेश्वरस्य जीवप्रदेशे अभवेन सर्वान्यामित्वं न स्यात्॥नृतृतीयः॥अ
पसिद्धातदिति शंका मुपसंहारव्याजिनपरिहरति तदेवमिति॥प्रतिबिंबस्यावास्तवत्वं प्रतिपादनाय रूपपदप्रयोगः॥ननु मुखप्रतिबिंबस्य बिंबपर्वकत्वं वत्प्रकृते बिंबो प्रा
वान्कथं प्रतिबिंबरूपत्वमत्राह॥तेषामिति॥यद्वा घटावच्छिन्नाकारवन्मायावच्छिन्न एव परमेश्वरः किन्तु स्यादित्यत आह तेषामिति॥तथा सत्त्वं न वच्छिन्नं स्यात्किं
ने देशवत्संयोगेभ्योऽङ्गत्वात्॥सर्वान्यामित्वं न स्यादिति भावः॥मायाविद्येयैर्भेदं न व्यधयति॥अविद्यात्मिकायां प्रति॥अत्र जीवस्य प्रतिबिंबरूपत्वं प्रतिबिंबस्याव
स्तत्त्वाभ्युपगमेन बंधमोक्षयोर्वैयर्थ्यधिकरण्यप्रसंगान्न जीवस्य तत्त्वमिति भास्करादयो मन्यन्ते तान्निराकरोति॥अंतःकरणे धिति॥किं स्वरूपमात्रस्यासत्त्वमुक्तविशि
ष्टस्य नाद्यः॥असिद्धेः॥चेतन्यस्वरूपस्य वस्तुत्वाभ्युपगमात्॥नृद्वितीयः॥इष्टापत्तेः॥नहि विशिष्टस्य बंधमोक्षौ किंतु स्वरूपस्यापीकारादिति भावः॥नन्वविद्याप्र
तिबिंबो जीवः अंतःकरणप्रतिबिंब ईश्वर इति वैपरीत्यं किन्तु स्यात् इत्यत आह कार्येति॥नन्वविद्यायाः परिच्छिन्नत्वेन परमेश्वरस्यपि परिच्छिन्नत्वात् तत्स्थानं
तत्त्वादिकं न स्यादित्यत आह आवर्धेति॥जीवे तु वैधर्म्यमाह॥अंतःकरणस्येति॥एतन्मतेन्यायनपर्यवसर्वकार्योक्तव्येः परंपरासंबंधविशेषितारुष्टादेव तमा
वः॥नन्वविद्याप्रतिबिंब ईश्वर इति पक्षे जीविधाकर्तृत्वमोक्तत्वात्तस्यः परमेश्वरेऽपि स्युरिति दृश्यते तन्मतेन इति॥ननु जीवपरयोर्विबत्वाविशेषे कस्यचित्कर्तृत्वादि
कस्यचित्कर्तृत्वेनैव धर्म्यं कथमित्यत आह॥तेषामिति॥यद्वा चेतन्यस्यैकत्वात् कथं जीवेश्वरभेदव्यवहार इत्यादि शंकां बिंबत्वं प्रतिबिंबत्वाभ्यां उभयव्यवहार इत्या

हतेषामिति ॥ दर्पणवदुपाधेरभावात्कथं प्रतिबिंबत्वादिव्यवस्थेत्याशंक्य मतभेदेन तदाह ॥ बिंबेति ॥ ननु जीवपरमात्मा नौ पारमार्थिकभेदवन्तौ बिंबत्वाप्रतिबिंब
 वत्त्वरूपविरुद्धधर्माप्रयत्नात्स्याशंक्य अद्वैतश्रुतिविरोधेनाप्रयोजकतया दूषयति ॥ अविद्येति ॥ यद्वानन्वतः करणं नोपाधिः पारमार्थिकत्वात् न तयोरोपितस्योपाधित्व
 दृष्टमित्यत आह अविद्येति ॥ यत उपाधिप्रयुक्ते भेदः ॥ अतो पारमार्थिकान्तः करणादिरूपोपाधिः ॥ अन्यथा अभेदाद्यनुययने ॥ उपाध्यन्ते स्वपारमार्थिकत्वं नोभयसि
 द्धमिति भावः ॥ ननु जीवस्य प्रतिबिंबत्वेऽपि जीवपरयोरेकत्वादुपाधिकतरोऽश्वरेषु स्यात् ॥ इतरेत्ये आह उपाधिकतरीति ॥ ननु यथानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नदेशसत्त्वं वि
 रुद्धं तथा बिंबस्यपि प्रतिबिंबदेशसत्त्वं विरुद्धमित्याशंक्येन न्विति ॥ अत्र प्रतिबिंबदेशो बिंबसंबंधस्यान्यत्र दर्शनात् जीवप्रदेशोऽश्वरसंबंधस्य सत्त्वमुच्यते ॥ उतान्य
 त्रतयो संबंध दर्शनात् ॥ नाद्य इत्याह ॥ साम्प्रति ॥ द्वितीयेऽपि शिच्छन्त्रत्वं उपाधिरित्याह ॥ परिच्छिन्नेति ॥ किं प्रतिबिंबमात्रेण नियमः ॥ उत द्वये ॥ नाद्यः ॥ नीरूपस्येति ॥ द्वि
 तीयेनिराकरोति न चेति ॥ वस्तुतस्तु ॥ प्रत्येकपि कल्पितरूपवत्त्वमस्येव ॥ न च वाक्ष्यत्वं स्यादिति वाच्यं ॥ सन्घट इति वाक्ष्यत्वात् न विषयत्वाभ्युपगमात् ॥ ननु कसुरेश्व
 राचार्यैः ॥ सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थित इति ॥ नीरूपगुणप्रतिबिंबदर्शनाच्चेति ॥ पूर्वस्य पूर्ववादेः प्रतिबिंब दर्शनेन ब्रह्मणश्चामूर्तत्वात् न प्रतिबिंबभाव इ
 त्याह ॥ एकधेति ॥ स्वत एव रूपत्वेन व्यवस्थितोऽप्युपाधिभेदान् नानेव दृश्यते जलभाजनभेदेन शितांशुरिवेत्यर्थः ॥ रूपरूपं प्रतिरूपे विप्रवेत्यादिश्रुतिरादिपदया
 त्या ॥ प्रकृतमुपसंहरति तदेवमिति ॥ एवमस्य दार्थनिरूप्ये दानीं स्वपदार्थनिरूपयितुं प्रतिजानीते ॥ इदानीमिति ॥ त्वयदार्थो जीवः ॥ मतभेदेन जीवस्वरूपमाह ॥

एकेति॥ यद्यपि प्रत्यक्षपरिच्छेदे जीवस्वरूपमभिहितं॥ तत्रावच्छिन्नपक्षमाश्रित्य अत्र प्रतिबिम्बपक्षमाश्रित्येत्येते॥ ननु जीवः अस्योरेकत्वे जीवस्यैव प्रत्यक्षेण
 पिसु वस्युयादिकं स्यादित्याशंक्य सतासौ म्येत्यादिना जीवस्यैव सुषुप्त्यादिश्रवणादित्याशयेन जीवस्यावस्थेत्रयं विरूपयितुमुपक्रमेते सचेति॥ जन्मातृकृत्यमाह
 अवस्थिति॥ सुषुप्त्यादिकाले इंद्रियाणां विनष्टत्वादिति भावः॥ ननु ज्ञानस्यैवैतन्यरूपतया अनादित्वात्कथमिन्द्रियजन्यत्वमिति अत्र आह॥ इंद्रियेति॥ ननु स्वप्रकाशात्
 संबंधादेव विषयभानसंभवेन तदाकारांतःकरणवृत्त्यभ्युपगमः किमर्थं इत्याशंक्या लसावेति॥ ननु घटादिसंविधया वरणाभिभवार्थादिति स्वीक्रियते तत्प्रतिबिम्बित
 चैतन्यावरणाभिभवार्था॥ नाद्यः॥ घटादीनां जडत्वेन तत्रावरणकल्पना योगात्॥ द्वितीयेपि परिच्छिन्नत्वपक्षे अपरिच्छिन्नत्वपक्षे चानाद्यः॥ तत्र संबंधाभावादेव तद
 भानोपपत्तौ चावरणानुपपत्तेः॥ न द्वितीयः॥ चैतन्यावरणकल्पनायां भानाभावादि स्याशंक्या परिच्छिन्नत्वपक्षे तदुपपत्त्या दयति तथा हीति॥ अन्यथानुपपत्तिरेवमा
 नमिति भावः॥ अविद्येति॥ जीवस्य व्यापितया घटादिनानित्यसंबंधादिति भावः॥ विषयेषु चैतन्यमेवेति शंकां वारयति॥ घटादीति॥ घटादेवैतन्याविवर्तत्वात्
 तत्रापि तदस्तीति भावः॥ ईश्वरस्य सर्वदा तत्त्वज्ञानमिष्टमेवेति शंकां व्युदस्यति जीवस्येति॥ जीवस्यापि कदाचिद्भूतत्वं स्वीकृतमेवेत्यत्र आह॥ सर्वदेति॥ वृत्त्यभावदो
 यमित्यर्थः॥ विषयस्य जडत्वादाह घटेति॥ ननु किमत्राग्रहणमावरकमुत मिथ्याज्ञानमथ तत्संस्कारः॥ नाद्यः॥ अग्रहणस्याभावतया न निवृत्तेन चावरकत्वा
 कल्पनात्॥ न द्वितीयः॥ घटादिज्ञानस्यैव नियमेन भ्रमासंभवात्॥ न तृतीयः॥ घटादिभ्रान्तिसंस्कारसत्त्वेपि घटप्रत्यक्षो दयात्॥ तस्मादावरणमेव दुर्वचः॥

मित्यत आह ॥ ज्ञानमिति ॥ नन्वज्ञानस्यावरकत्वे घटाकारवृत्तेस्तन्निवर्तकत्वं न स्यात् ॥ अज्ञानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारेकनिवर्त्यत्वादित्यत आह ॥ यावन्ति ज्ञाना।
नीतिस्वीकारादिति भावः ॥ यद्यपि मानभावेन गौरवेण चानेका ज्ञानपक्षोऽयुक्तः ॥ तथापि एकस्यैवाज्ञानस्य प्रतिजीवं ब्रह्मावरणशक्तिभेदवज्जडावरणशक्तिभेदां
गीकारेण तादृशशक्तिविशिष्टाज्ञानस्य निवर्तनविरोधः ॥ अस्त्वेवं ततः किमिति आह ॥ एवमिति ॥ ननु प्रकाराचेतन्यसंबंधाद्भ्रममस्त्विति इत्यत आह ॥ अज्ञा
वृत्तेति ॥ नन्वस्तु घटाद्यमानं तथाप्यावरणार्थाभिभवार्थावृत्तिरित्यत्र किमायातमित्यत आह ॥ तस्येति ॥ तथापि चैतन्यमेव तद्भ्रमजनकमिति वृत्त्यभ्युपगमवे
प्यर्थमित्याशङ्क्य चैतन्यमात्रमावरणमंजकमुत वृत्त्ययहितं आद्य आह ॥ तदिति ॥ तद्भ्रमसकस्याज्ञानभासकस्य ॥ द्वितीयं दूषयति नापीति ॥ कस्यतर्हि
तद्भ्रमजनकत्वमित्यत आह इतीति ॥ ननु वृत्तेर्जडत्वान्न तज्जनकत्वमित्यत आह ॥ तदुच्यतेति ॥ एवं जीवस्याविद्योपहितत्वपक्षे न स्यापीति छिन्नतया आव
रणाभिभवार्थावृत्तिरितिसंपादिता ॥ संप्रति तस्मिन्नेव पक्षे संबंधार्थावृत्तिरितिव्यवस्थां घटयितुं शक्यत इत्याह ॥ संबंधार्थेति ॥ उपपादयति तत्रेति ॥ उक्त
मत इत्यर्थः ॥ नन्वसंगोत्थयं पुरुष इत्यादिशास्त्रात्संबंधाभावो वक्ष्यत इत्याह असंगत्वेति ॥ किंसंबंधमात्रं चोदयति उत तद्विरोधं ॥ आद्येन विरोध इ
त्याह न हीति ॥ द्वितीयं दूषयति किमिति ॥ विशेषनिषेधाम इत्यनुषजते ॥ संबंधमेव दर्शयति सचेति ॥ ननुक्तसंबंधस्य सदा तन्त्यात्सदा घटमानं

जीवस्य शरीरप्रदेशमात्रवृत्तितात्क्रियाविरहेण विषयदेशगमनायोगाच्च ॥ ब्रह्मैतन्न्यसंबंधाभावेन वृत्तिनिर्गमनद्वारेण तत्संबंधस्यावश्यवच्चतया संबंधार्थवृत्ति
रुच्यत इति भावः ॥ नन्विदं जलभाजनरूपोपाधिभेदतत्र प्रतिबिंबमेव दर्शनादितीति भावः ॥ नन्वेतन्मते विषयचैतन्यावरणवैयर्थ्यभासकचैतन्यस्य परिच्छिन्नत्वेन वि
षयस्य नित्यवत्प्रकाशादिप्रसक्तैरिति चेन्न ॥ इत्युक्त्वा दीनां गृह्यमाणशुक्तिराकलादौ शुक्तिश्चाद्यनवभासस्य विषयचैतन्यावरणविशेषमंतरेणानुपपत्त्या तत्रा
वरणकल्पनविहितरहस्यं ॥ उपपादितमर्थमुपसंहरति एवमिति ॥ जाग्रदवस्थाप्रसंगेन वृत्तिनिर्गमनस्योपयोगपुत्कारक्रमप्राप्तावस्थांतरस्थलक्षणमाह इदमेतत् ॥ त
क्षणगतविशेषणानां व्यावर्त्यकं नित्यमिति स्वप्नेति ॥ ननु मरणाय वस्थांतरस्यापि जागरूकत्वात्कथं त्रैविध्यव्यवधानं ॥ स्यात्तत्रैव त्रैविध्यकथनमुक्तं क्षणमित्याह ॥ अत्रे
ति ॥ ननु कथं एव वस्थांतरत्वे सुषुप्त्यक्षणांतरातिव्यापकं स्यादित्यस्वरसादाह ॥ अपरोक्षेति ॥ तथा च तत्रातिव्यापिर्न दोषायेति भावः ॥ ननु कथं योः पक्षयोः क
स्य बलवत्त्वमित्यत आह तत्रेति ॥ तथा त्वगौरवमिति हृदयं ॥ जीवस्यैकत्वात्नेकत्वाश्रयत्वमुपाधिभेदेन उपपादयति तस्येति ॥ अत्राणुद्वेष आत्मा ॥ बलात्प्रशतभा
गस्य चानुपाकल्पितस्य च ॥ भागो जीवः स विज्ञेयः स चानं स्यात्कल्प्यत इत्यादिक्रत्या अणुमात्रोपपत्त्यं जीवः ॥ इत्यादिस्मृत्या च जीवेन महान् उक्तं ॥ तिमिरादिस्य
नुमानेन च जीवस्याणुत्वमिदिरामानुजमतानुसारिणः संगिरंतं तन्मतं निराकरोति एतेनेति ॥ इदमत्राकृतं ॥ मल्लोक्तं ॥ कुर्यात्परिणामो वैधिकपरिमाणवग
मात् ॥ अजो महानयमासेत्याद्यागमाच्च ॥ जीवो नाणुः प्रत्यक्षत्वात् घटवदित्यनुमानेन विपक्षे सर्वशरीरे व्यापिसुरवाधुपलब्धिर्न स्यात् ॥ इति बाधकसहितेन च

जीवस्याणुत्वाभावे सिद्धौ अणुत्वप्रतिपादकश्रुत्या दीनां घटादिवत्सत्त्वे पक्षविद्योग्यतारहितत्वेन सौख्यमिप्राप्यत्वं मानं अहमिहैवास्मीति परिच्छिन्नानुभव
विरोधात् ॥ नचायं भ्रमः ॥ बाधकाभावात् न च सर्वत्रादृष्टकार्योपलब्धिर्न स्यात् ॥ इति वक्ष्यं अदृष्टस्य नैप्यपिकाभिमतस्वरूपसंबंधादेव तदुपपत्तेः ॥ अन्यथा गगना
दवदृष्टकार्यशब्दाभावप्रसंगात् तथोक्तं पुनस्तथा अणुत्वे सदे सर्वगतत्वं श्रुतेर्देहव्यापित्वपरत्वं बोध्यं ॥ नन्वात्मानस्वयंप्रकाशः प्रमाणाभावात् ॥ तथा हि ॥ न तावत्स
त्वं संमानं असिद्धेः ॥ न हि स्वप्रकाशत्वं साक्षात्करोमीत्यनुभवः संभवति नाप्यनुमानं किं भावात् ॥ न च आत्मस्वयंप्रकाशः स्वसनायां स्वप्रकाशाव्यभिचारित्वात्
त्यनुमानं मानमिति वाच्यं ॥ मुख्यं ॥ देव्यभिचारात् ॥ नपि श्रुतिः ॥ प्रावृत्तवनादिवाक्यवदुपचरितार्थत्वात् ॥ किं वस्वप्रकाशत्वं न वदुष्यव्याप्यत्वं असंभवात् ॥ तस्यै
देतवेद्यत्वात् ॥ नापि फलाव्याप्यत्वं ॥ अतीतादावतीदृश्ये चानिव्याप्तेः ॥ नाप्यवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं ॥ सुषुप्तिप्रवृत्त्या देव्यवहाराभावेनाव्याप्तेः ॥
नाप्यवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वं ॥ मोक्षयोग्यभारूपधर्माभावेनाव्याप्तेः ॥ तस्मात्स्वप्रकाशानिरुक्तेः ॥ स्वप्रकाशत्वे मानाभावश्च ॥ स्वयंप्रका
शइति केषां चिन्मतं ॥ तन्निराकरोति ॥ इदमत्राकृतं ॥ न तावन्निरुक्तप्रभावः ॥ अवद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वात् ॥ तन्मावानधिकरणत्वेन स्वप्रका
शानिरुक्तेः ॥ अत्रेदमप्युक्तं मुक्तं विवाच्यासेः ॥ न हि मुक्तिकात्वे सन्ताभावानधिकरणत्वेनापधमोक्तिः ॥ अत्राणुसत्याभूतयोग्यत्वात् ॥ तन्मावाधिकरणत्वाच्च ॥
अधिनैकेरणत्वे ब्रह्मगततपोग्यतायां मिथ्यात्वं न स्यात् ॥ स्वात्म्यं तन्माविसमानाधिकरणस्यैव ॥ मयि मिथ्यात्वात् ॥ किं वावेद्यत्वं न फलाव्याप्यत्वं ॥ ब्रह्मणापि चरम

साक्षात्कारप्रतीतिविनयेन्यव्यापत्वात्॥ नापि प्रतिप्रतीतिविनयेन चिदभिव्यक्तिवैतन्यानाश्रयत्वं॥ घटादावपि प्रतिविषयत्वव्यतिरेकेण तदभिव्यक्तवैतन्याश्रयत्वाभावेन
तत्रातिव्यापेरीतिमध्वमतानुसारिण अहुः॥ तनुच्छं॥ स्वप्रकाशत्वे किं त्वरूपलक्षणं नास्तीत्युच्यते उत तदसंख्यलक्षणं वा॥ आद्ये संविद्ये द्वेयत्वं स्वप्रकाशत्वमिति वरा
मः॥ उत तदिदं प्रमात्रप्रपञ्चस्य संविद्वच्छेदकनया तद्विषयत्वात्॥ संविद्रूपस्यात्मनः स्वाविषयत्वात्॥ तदा तत्त्वलक्षणा सत्त्वस्येष्टत्वात्॥ आचार्यास्तु॥ अपरोक्षव्यव
हारे योऽप्यस्यासिद्धस्य नः॥ संभवे स्वप्रकाशत्वे लक्षणा संभवः कुतः॥ इत्यपरोक्षत्वादिघातेन तया तत्त्वलक्षणा माहुः॥ यत्तु स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावादिदितन्ना॥ आ
त्मा स्वयं प्रकाशश्चिद्रूपत्वात् व्यतिरेकेण घटादित्यनुमानसंभवात्॥ तदुक्तमाचार्यचरणैः॥ चिद्रूपत्वादकर्मत्वात् स्वयं ज्योतिरीति श्रुतेः॥ आत्मनः स्वप्रका
शत्वं को निवारयितुं क्षमः॥ इत्यच्छ प्रतिप्रपञ्चेन॥ स्वप्रकाशत्वे श्रुतिप्रमाणयति स्वप्नेति॥ तथा च स्वयं भित्त्येन तत्त्वव्यवहारानुक्तं ज्योतिषः प्रकाशस्य नानात्वं
व्यावर्तेन दिति भावः॥ अनेन वाक्येनेत्वरस्यैव प्रकाशत्वमुच्यते इति शंका प्रपाकरोति स्वप्नावस्थायां प्रति॥ परमेश्वरस्य स्वप्नाभावेन जीवस्यैव तत्त्वमुच्यते इति
भावः॥ ननु घटादिज्ञानवदात्मज्ञानेऽपि विषयातिरिक्तकर्तृकारकप्रसक्तो देवा - व्यतिननु ज्योतिरंतरं॥ तथा आलोकादिज्ञानसाधनानां प्रभावे जीवस्य ज्ञान
साधनं किमिति॥ प्रश्ने अस्यैव अनुषंगेन अयं परेश्वरः अस्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिर्न हेतुः स्यैव परंपरयापि योजयितुं शक्यत्वादिति चेन्नेतत्सारं॥ ज्योतिष
एव विशेष्यत्वात्॥ मुख्यैः संभवस्य मुख्यकल्पनाया अन्यायत्वाच्च॥ लाघवेन चैतन्यमानस्य लक्ष्यत्वाच्च॥ आद्यदोषा संभवात् स्वप्नमिति विरोधात्॥ नहि प्रति

स्मादित्यत आह कदाचिदिति॥ कदाचिद्वत्त्वे निमित्तमाह तदिति॥ ननु विषयस्यास्वच्छत्वात् कथं चैतन्याभिव्यंजकत्वमित्याशंक्य किं विषयादेः स्वतो व्यंजकत्वाभा
वउत स्वच्छद्रव्यसंबंधेऽपि॥ आद्ये इच्छा पतिरित्याहुतथाहीति॥ एवकारो वार्थः॥ तथा चांतःकरणं स्वच्छत्वात् स्वतश्चैतन्यव्यंजनसमर्थं तद्वद्वदादिकं न भवतीत्यर्थः॥ द्वि
तीयं द्रव्यपतिस्वाकारेति॥ ननु तत्संयोगेऽपि जडत्वात् कथं व्यंजकत्वमित्यत आह चेत्येति॥ ननु विषयस्याभिव्यंजके स्वभावस्यानंतद्रव्यं जकत्वमित्यत आह चेत्येत्या
दितेति॥ तदुक्तमिति॥ अस्वच्छस्य स्वच्छद्रव्यसंबंधादभिव्यंजकत्वमदृष्टवरमिति शंका व्युदस्यति दृष्टं चेति॥ उदाहरति यथेति॥ ननु प्रतिविंबग्राहित्वमेव लोके उच्छेद
तु व्यंजकत्वमपीत्यात आह घटादिति॥ ननु चैतन्यस्य स्वप्रकाशात् तया स्वत एव व्यक्तत्वाद् घटादिसंबंधेन तदभिधानमसंगतमित्याशंक्य हेतु चैतन्यस्येति॥ ननु जी
वस्य व्याप्यतया च निमित्तनिर्गमनात् प्रागेव तत्संबंधो स्तीति किंतु निर्गमेन तथा च संबंधार्थो न निरित्येन कथमुपपादितं इत्यत आह॥ योऽस्य स्वरूप इति॥ ननु स्वप्रका
रेण विषयस्य चैतन्यव्यंजकत्वेन देवविषयापरोक्षणा मस्तु लाघवात् ननु प्रमात्रमिन्द्रियगर्भगौरवादित्याशंक्येष्टापत्तिमाह॥ एतन्मत्त इति॥ उपसंहरति एवमिति॥ एवं
जीवस्यापि रिच्छित्तत्त्वस्य आवरणमिन्द्रियासंबंधमिन्द्रियावच्छिन्नमिन्द्रियमुपपादयति रिच्छित्तत्त्वस्य संबंधार्थत्वेन स्यात्पपितुं प्रतिजानीते इदानीमिति॥
जीवस्य घटाद्युपादानतया विषयादेस्तत्संबंधसत्त्वा इत्युपपादयति व्यर्थस्य त आह तस्येति॥ किंतु हेतुर्घटाद्युपादानमन आह॥ किं चेति॥ ननु शुद्धस्य ब्रह्मणः कथं घटा
द्युपादानं तत्रोक्तस्येति॥ अत एवेति॥ ब्रह्मणो घटाद्युपादानत्वादेवेत्यर्थः॥ नन्वतः करणोपाधिको जीवः॥ तथापि च संकीकारो किं मायतमित्यत आह॥ तथा चेति॥

१। इव स्यायोगं व्यवेष्टिनिति ॥ निरिच्छप्रयं विनिर्मातुस्तस्य जीवज्ञाने अयोगशंकविरहेण द्वितीयदोषस्याप्युक्तत्वात् ॥ तस्माद् धृति युक्तिभ्यां जीवः स्वयंप्रकाश
 रतिरिति सिद्धं ॥ यद्यप्यत्र बहुवक्तव्यमस्ति तथापि विस्तारभया उपरम्यते ॥ स्वयंप्रकाशत्वा अनुमाने हेतुसिद्धिमाशंक्य निरस्यति अनुभवरूपश्चेति ॥ न चैवमनुभवामीत्य-
 नुभवाश्रयतया प्रतीतिः कथं प्रत्यत आह ॥ अनुभवोति ॥ अनुभवरूप इत्युक्तपक्षेण आनंदरूप आत्मेत्यपि बोध्यं ॥ तथा हि ॥ आत्मन आनंदत्वे सखमहमस्वाप्स-
 मिति सुप्तो स्थितस्य परामर्शानुपपत्तिः ॥ कसौ युक्तिकानुभवः ॥ स्तावत्तु माणं ॥ तत्काले वैषयिकानंदमावात् ॥ न च दुरवभावि एव सुखत्वेन परामर्शयत इति वाच्यं ॥ स-
 पुप्तौ विद्यमानस्यापि दुरवभावस्य प्रतियोगिज्ञानाभावेन अननुभावात् ॥ सुखत्वं प्रकारकज्ञानाभावे तत्प्रकारक परामर्शोपेक्षा ॥ अतएव सुप्तो स्थित-
 स्य स्वरूप परामर्शेन स्मृतिः किंच नुमानाप्रतिपत्तिस्तं ॥ तस्मात्सुप्तमावनुभूयमान आनंद आत्मेव ॥ किंचात्मा ॥ आनंदरूपः परमप्रेमास्य दत्तात् ॥ आनंदवत् ॥
 उभयसिद्धदृष्टानवत्तंत्रं न तु दृष्टान्तस्योभयसिद्धत्वं गौरवात् ॥ न च हेतुसिद्धिः ॥ उरवदशायां मय्यात्मानं प्रेमदर्शनेन सुखोपाधिकृतप्रेमासंभवेन तस्य नि-
 रूपाधिकप्रेमास्य दत्तात् ॥ न चान्यंतदुखितस्यात्मत्यागेऽपि प्रवृत्तिर्दानात् न परमप्रेमास्य दत्तोति वाच्यं ॥ तदाप्यात्मव्यतिरिक्तदेहस्यागुणवत्प्रवृत्तेः ॥ अ-
 पारदुखकवलितकच्छेवरस्यत्कानि दुखस्यापि तत्रापि प्रेमस्य दत्तानुभवाच्च ॥ आनंदात्मकब्रह्माभेदोऽपि जीवस्यानंदत्वे माने ॥ अभेदश्च श्रुतिस्म-
 र्तिरुक्तिसिद्धौ नापह्नवार्हः ॥ वक्ष्यति वाभेदमनुपदं ॥ न चानंदाभेदेकस्यायमानंदः पुरुषार्थः स्यादिति वाच्यं ॥ यदिकस्येति कर्तृप्रश्नोऽप्येवमुक्तं प्रश्नोवा

नदानकस्यापि॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येदिति मोक्षावस्थायं कर्तृकर्मभावप्रतिषेधात्॥ नवसुखस्योप्तादादिप्रणयविरोधः॥ तदभि व्यंज
करुतिविषयत्वात्॥ तस्माद्यथावायोरूपसमवायेनोत्तज्ज्ञानं विशेषणाभावं न्यायमते यथावामीलं रूपमिति ज्ञानं गुरुमते रूपसमवायगोचरशीतलद्वयमपि
सुखं नेति ज्ञानं सुखं बाभावं गोचरयति॥ इत्थादौ नित्यग्राहकभावात् तत्र तन्नाशज्ञानं दुखं समेव गोचरयति न संबन्धः॥ ध्वंसमिति सिद्धे॥ आत्मन आ
नंदरूपत्वमिति॥ रतिवर्तिष्यमाणयोः संगतिं दर्शयति॥ ऐक्यनिरूपयितुं पूर्वपक्षमाह नन्विति॥ ननु नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षं किंचाक्षयमुत्तमानसं नायः॥ आत्मनश्चक्षु
राद्यविषयत्वात्॥ न द्वितीयः॥ मनसो जीवब्रह्मभेदप्रदणायो ग्यत्वात्॥ यन्मनो न मनो तेत्यादितं त्वोपनिषदं मित्यदिश्रुत्या त्वेवेदेकगम्यं ब्रूयति मनसानुपलंभान्॥ किंच
अज्ञानेनानृतज्ञानेन मनोत्थं तज्जंतवः॥ न हारेण प्रावृत्ताः॥ अनृतेन हि प्रत्यूढा इत्यादिश्रुत्या जीवब्रह्मभेदस्याज्ञानेनानृतत्वावगमेन यदि जीवः परमेश्वरः स्यात् उपल
भेतेत्यापादानासंभवेन योग्यानुपलब्धिरूपसहकारिविरहान्निभेदस्य प्रत्यक्षत्वं मनसा इन्द्रियत्वनिराकरणेन त्वदभिमतप्रत्यक्षयोगाच्चेत्तराह किंचिदिति॥ जीवपर
मात्मानोसर्धमिदमसनाक्रमेदवंतौ किंचित्सर्वज्ञत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वात्॥ घटपटवदित्यनुमानेनेत्यर्थः॥ ननु नान्यो तोस्ति द्रष्टानान्यो तोस्ति श्रोतो स्यादिश्रुत्या दृष्टमे
दप्रतिषेधाच्छ्रुतिबाधितमनुमानमित्यस्वरसादाह द्वाक्येणेत्यादिना श्रुतिमुक्तास्मृतिमप्याह॥ द्वाविति॥ तद्येभेदबाधकतत्त्वमस्यादिवाक्यस्य कागतिरित्यत आह तत्त्व
मस्यादीति॥ ननु विनिगमकाभावेन भेदप्रत्यक्षेण वा अभेदबाधकागमस्य बाधः किं न स्यादित्याशंक्यागमस्य बलवत्त्वात् इत्याह॥ संभावितेति॥ ननु प्रत्यक्षस्य अपि बल

तार्थः॥ विरुद्धधर्मवत्त्वेन भेदांगीकारे दोषा विरुद्धौ लब्धायतनस्य जलस्य शीतभेदापत्तेः॥ देहात्मग्राहिप्रत्यक्षस्य विरुद्धस्य रेहातिरिक्तात्मप्रतिपादकवत्क्य।
 स्पचंद्रादेशिकग्राहिप्रत्यक्षविरुद्धस्याधिक्यारिमाणग्राहिज्योतिःशास्त्रस्य चाप्राण्यापाताच्च॥ यदि जले ओष्ठयमारोपितं तदा प्रकृतैः पितृल्यमिति उपक्रमेति॥ एकमेवाद्वितीयं तदा तस्यैव सर्वमित्युपक्रमोपसंहारयोरेकरूपत्वावगमात्॥ तत्त्वमसीति न वक्तुं भासात् अनेन जीवेनेति चार्थवाददर्शनात्॥
 अथ ये अन्यथा तोषिदुरिति भेदेन विधात॥ अथ संपत्स्यत इति फलश्रवणात् अपूर्वत्वात्॥ मृदादिदृष्टान्तेष्वेवेदांतानामिद्वितीयात्मनितासर्वावगमात्॥
 तदुक्तमाचार्यचरणे॥ उपक्रमोपसंहारावभासो पूर्वताफलं॥ अर्थवादोपपत्तिरलिंगं तास्य निर्णयशीतभावः॥ जीवब्रह्मणोरेक्यांगीकारे बाधकमाशंकतेन चेति॥ जीवब्रह्मणोरेक्ये किंचित्तत्त्वादि विरुद्धधर्मश्रयत्वात्तु पत्तिः॥ उत ब्रह्मणो निरुद्धकर्मत्वेन तदभेदाज्जीवस्य कर्तृत्वादि धर्मकत्वानुपपत्तिरिति नाद्याः॥ उपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वेनोपाधिभेदेन विरोधाभावात्॥ न द्वितीय इत्याह॥ शीतस्येति॥ ओष्ठयारोपमाशंक्यैव व्युत्पत्तिरिति चेति॥
 कर्तृत्वादि विशिष्टजीवस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टब्रह्मेक्यं कथमुपपद्यत इत्याह तत्रेति॥ ननु कथं वेदांतानां सिद्धार्थबाधकत्वं॥ सर्वेषां पदानां कार्य एव संगतिग्रहणात्॥ लोकाविगतसामर्थ्यमिति क्रम्य वेदस्य बाधकत्वायोगात् इत्याशंक्य निराकरोति न चेति॥ परिच्छेदार्थमुपसंहारिते एव प्रीति॥ तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिक्रत्याममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति॥ इति ब्रह्मवापिमां विद्वि सर्वज्ञे त्रेषु भारनेति गीतावचनात् मृत्योः समत्कमाप्रो

निय इह नानेव परपीतक्रत्याविभेदजनके ज्ञानेनानामास्यंतिकंगते॥ आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतकः करिष्यतीति जीवभेदस्य प्रतिवेधाच्च॥ जीवब्रह्मणो रेक्यमभ्युपगंत्यं भेदस्तु कल्पित इति॥ ननु सत्यं भिदेत्यादिवचनं भेदस्य सत्त्वमानमिति चेत्॥ अहो कल्पनाकोशत्वं माध्यानां निगममपि माषाप्रबधकं ल्यपेति॥ तस्माज्जीवपरेक्यं शास्त्रस्य विषय इति सिद्धं॥ इति प्राया प्रकाशिकायां विषयपरिच्छेदः॥ वेदांतशास्त्रे मेक्षावतां प्रवृत्तिस्ति
 रये प्रयोजनं निरूपयितुं प्रतिजानाते इदानीमिति॥ प्रयोजनलक्षणमाह यदिति॥ अत्र पित्रादिना निक्षिप्तानधिषु गृहेषु वसतां पुत्रादीनां तदज्ञानेन व
 दुविधदुखदर्शनान्नसत्तामात्रेण प्रयोजनत्वमत उक्तमवगतमिति॥ दुखस्य प्रयोजनत्वं वारयति इष्यत इति॥ प्रयोजनं विभजते तच्चेति॥ विषयेति॥ अंग
 नालिंगनादिजनिमेत्यर्थः॥ ननु कसुखदुखसंभिन्नतयानपुरुषार्थत्वमिति चेत्॥ वर्जनीयतया प्राप्तस्य दुखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वा
 त्॥ यथामत्स्यात्सकं कानुपादत्ते यावदादेयं तावदादाय निवर्तते॥ तस्मादुखभयान्नानुवृत्तवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितं॥ आनंशेति॥ आनंदं ब्रह्मणो
 विद्वान्निर्विकृतश्चनेति भेदव्यपदेशादानंदवत्त्वं न त्वानंदरूपत्वमिति चेत्॥ न॥ ममात्माराहोः शिर इति वत्तुषु पत्तेः॥ आत्मराप्रआत्मकाम इत्या
 दिक्रतिरपि मानं॥ न च स्वसंभवेतानं दानुभवेनायास्मारात्वं संभवतीति वाच्यं॥ स्वयतिरिक्ते चानंदे तत्संबंधे च कल्याणमाने गौरवात्॥ निर्गुणत्वादिश्रुति
 विरोधाच्च॥ न च हेतुगुणराहित्यमर्थः॥ गुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभावस्य मुख्यवृत्त्या निर्गुणरात्रप्रतिपाद्यत्वात्॥ यदेष आकाश आनंदो न स्यात्॥ आ

५३

नंदोऽथेव वल्लिमा नभस्ताभिजायंत इति श्रुतिर्मानं ॥ मत्वर्थलक्षणयां श्रुतं हान्यश्रुतकल्पनायात् ॥ यो वै भूमात् तत्कल्पमिति श्रुतिरपि मानं ॥ १२ ॥ मासं प्रसा
 दादधुपदेशादित्यत्र भूमपदस्य ब्रह्माभिधायकत्वाया उक्तत्वात् ॥ तस्मात्सिद्धं ब्रह्मण आनंदरूपत्वं ॥ आत्यंतिकं इव ध्वं सोमो सोमत्वा नंदरूप इति नैयायि
 काः ॥ देहोऽपि देहो मोक्ष इति चावीकादय इत्यादयो मोक्षे वा दिनां विवाद दर्शनात् ॥ स्वाभिमतं मोक्षस्य स्वरूपमाह ॥ आनंद इति ॥ तथा च इव प्रागभावस्य देहोऽपि दस्य
 वा अज्ञायमानतया अपुरुषार्थत्वात् ॥ न मोक्षरूपत्वं ॥ तथा चाभाणकः ॥ गौतमाभिमतं मुक्तिं गौतमो गंतुं मर्हति ॥ वरं वंदा वने रम्ये सगाव्ये भवाम्यहं ॥
 इति ॥ गौतमः अत्यंत पशुरिति गौतम इति वा पाठः ॥ ततश्च मुक्तावानंदोऽस्तीति भावः ॥ आनंदावासे मोक्षत्वे प्रमाणमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यद्यपि संप्रज्य ब्रह्मण
 भक्तमश्रुद्रोपि ब्रह्मणो भवेत् इति वत् ॥ उपचरितार्थकत्वं संभवति तथापि दृष्टान्तस्य जन्मांतरे ब्रह्मण जन्मभविष्यतीत्यर्थपरत्वात् ॥ प्रकृते च बहुकाले
 सारणेऽप्यपरत्वावगमान् ॥ ननु ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति सायुज्यं मोक्षः ॥ सायुज्यं नाम सीरनीरवत् अन्यदेवता विष्टयह देवता दिक्च लो
 कांतरसंबंधमात्रं न त्वेक्यमिति मध्यमतानुसारिणो मन्यन्ते ॥ तदुक्तं ॥ हरो नियतरचित्वांते द्रुहवत्त्ववेरात् ॥ मोक्षं तादात्म्यामित्याहुर्नेतु तदुपतः कचिदिति ॥
 अत्र लोकांतरावासेः स्वरु इव भावान्यतराभावेनापुरुषार्थत्वात् ॥ तज्जन्यसुखमेव मोक्ष इति केचित् ॥ तान्तिराकरोति ॥ नस्त्विति ॥ लोकांतरावा
 स्यादेः कर्मविशेषोपासनाविशेषसाध्यत्वेन तद्यथेतेति शास्त्रादिनिरूपत्वावगमेन मुक्तस्य पुनरावृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ननु - - यस्य ते सुखमवर्णः क

ना

५३

बलान्तात्त्वमस्ति चित्तं तत्र वक्तव्यं किं दोषाजन्यत्वेन बलवत्त्वं उत प्रत्यक्षं स्पष्टत्वेनोपजीव्यत्वात् अथ भेदप्रत्यक्षस्यानुभवासिद्धत्वेन पुनरप्यनुवत्तादि
 तिविकललभ्याद्यनिराकरोति संभावितेति ॥ द्वितीयं दूषयति अन्यथेति ॥ न्योतिः शास्त्रस्येति ॥ अष्टाशीति सहस्राणि विस्तीर्णं योजनानितु ॥ प्रमाणं तत्र विज्ञे
 यंकलाः पंचदशैव तिस्रश्चिदास्त्रस्येत्यर्थः ॥ तथा च भेदप्रत्यक्षस्य भ्रमरूपत्वेन बाधकत्वमिति भावः ॥ तृतीयं दूषयति याकेति ॥ परोक्तानुमानं दूषयति अत
 एवेति ॥ मेरुपाषाणेति ॥ मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वात् ॥ संमतवदित्यनुमानं ॥ तस्याधिमेरुः कनकपर्वत इत्यागमेन यथावा धितत्वं इदित्यर्थः ॥ भेदबाधकागम
 निराधं पीरहरति नापीति ॥ द्रासुपर्णेत्यादेरलोकसिद्धमेदानुवादकनया जीवब्रह्मभेदप्रतिपादनतामर्थ्याभावेन दुर्बलत्वात् ॥ तदमादेश्वरिधुधप्रमाणेन जीवब्र
 ह्माभेदे ॥ ता मर्यादागमेन बलवत्त्वा दमेदमिदिरित्याह तदिति ॥ ननु कथं भ्रमस्याश्रिते भेदानुवादकत्वमिति चेत् न ॥ ब्रह्मेवेदममृतं पुरस्तादिनिवाक्ये ब्रह्मणः सर्वोत्त
 मनिर्दिष्टे तर्हि भोऽर्च्ये दादुस्मापि भोक्तृस्यानंतत्वापुक्तं अतो न सर्वत्र भोक्तृत्वं कायामयमंत्रं आम्नायते ॥ दौर्बिंबप्रतिबिंबभूतो जीवश्चरावस्मिन् चरति कर्तते तयोर्मध्ये
 अन्यो बुद्धिप्रतिबिंबभूतः ॥ तदनेदमध्यासंति उमीमि मानी कर्मफलं भुंक्ते नान्यः ॥ सत्त्वान्यः स्वरूपभूतं वेतन्यात्मना अन्तर्ब्रह्ममिवाकरोति भागरहितः प्रकाशते ॥
 ओ दासीन्यवोधत्वासाक्षिमात्रमिदमर्थः ॥ अनश्रान्तिमोक्तत्वं निषेधः ॥ ततः जीवस्य स्वरूपेण भोगनिषेधे अहमनुभवविरोधपरित्यागस एवातः करणे
 कल्पिततादात्म्यादुक्तं इति ॥ भोक्तृत्वस्य वेतन्यसामानाधिकरण्यधीविरोध इति भेदानुवादपूर्वकं तस्मद्दर्शयति ॥ अन्यत्रोपाधमनुवाद इति भावः ॥ तदपि निर्गच्छि

नारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ॥ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनं पमयति साम्यं ॥ यथानद्यस्य दमानाः समुद्रसंगच्छन्ते नामरूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्नामरू-
पादिमुक्तः परास्वरे पुरुषमुपैति दिव्यमिति मुंडकश्रुत्या परमेश्वरसादृश्यमेव मोक्षः ॥ न त्वैक्यमिति चेन्न ॥ श्रुतौ परमसाम्यमेक्यमेव न तु सादृश्यं ॥ अत्रै-
व भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥ यथानदी नदालोके सागरेणैकतामियुः ॥ तद्वदात्माक्षरेणासौ निष्कळेनैकतामियात् ॥ शीतकर्मवचनात् ॥ स्कांदमुक्तिवैभवरं उ-
सालोक्य सामीप्यसारूप्यानुदाहृत्य असौ सायुज्यरूपोक्ता सुखदुःखविवर्जिता ॥ षड्भावविक्रियाहीना शुभाशुभविवर्जिता ॥ सर्वबंधविनिर्मुक्ता सत्यवि-
ज्ञानरूपिणी ॥ केवलं ब्रह्मरूपोक्ता सर्वदा सुखलक्षणेति ॥ सालोक्यादिषु मुक्तशब्दयोगैः ॥ परिच्छिन्नत्वेन तेषामनित्यत्वात् ॥ भागवते च ॥ ब्रह्मै-
कं इति व्याख्या गुणतो मेन वस्तुतः ॥ गुणमायामूलत्वात् न मोक्षो न च बंधनमिति जीवपरैक्याभ्युपगमेनैव जीवबंधमपारमार्थिकमुक्त्वा तन्निरुत्तरेव
मुक्त्या लक्षणेनैव ॥ तस्माद्ब्रह्मस्वरूपानंदवाप्तिरनर्थनिरुतिश्च मोक्ष इति सिद्धं ॥ ननु मोक्षः किंप्रत्यक्षं ब्रह्मैक्यं किं वा अविद्यानिरुतिः ॥ नाद्यः ॥ प्रत्य-
क्षं ब्रह्मैक्यस्य ब्रह्ममात्रन्याश्रवणाद्यसाध्यत्वात् ॥ न द्वितीयः ॥ अविद्यानिरुतिरपि किमात्ममात्ररूपा किं वा देतेन्यानाद्यः ॥ उक्तदोषतादर्थं ॥ स्या-
नद्वितीयः ॥ अविद्यानिरुतेः सत्त्वेनैतदभंगापत्तेः ॥ मिथ्यात्वे तस्या अपि अनिरुत्यवश्यंभावेन तस्या अपि तथात्वमप्राप्त्याणिकमिथ्यापत्तनिरुति-
धाराणीकारप्रसंगादिति चेत् ॥ अत्र वदन्ति सवित्साविद्यानिरुतिरेव मोक्षः ॥ साच ब्रह्मणो नैव श्रवणादिसाध्या परमार्थसतीति ॥ न चैवमेतदहानिः ॥

ब्रह्मणो न्यस्येवभावस्य सतो हेतुविरोधात् ॥ नचैवं संकोचे मानभावः मोक्षस्य श्रुतज्ञानसाध्यत्वात् ॥ नचतस्य सुखं
 स्वाभावतः साधनेतरत्वेनापुरुषार्थत्वं ॥ हेतुछेदे पुरुषव्यापारादिति न्यायेन अविद्यानिवृत्तेर्दुःखहेतुत्वे दुरुत्वेन पुरुषव्यापारसाध्यत्वेनैव पुरुषार्थ
 लोपयत्तेरिति तद्विषयं ॥ आत्मन्यस्येवभावस्य सतो हेतुविरोधित्वेनाविद्यानिवृत्तिवदभावभूतस्याप्यदादिप्रपञ्चनिवृत्तिप्रागभावात् ॥ नचैवं संकोचे मानभावोऽज्ञाविषय
 रादिभेदस्य च परमार्थसिद्धस्य साध्यात् ॥ नच नान्योत्तरे सिद्धिहेतुहेतुना नास्ति किंचनेति श्रुत्या भेदमात्रप्रतिषेधाद् ॥ नचैवं संकोचे मानभावोऽज्ञाविषय
 तथास्य विद्यानिवृत्त्यात्मनो भेदस्य परमार्थस्य साध्यात् ॥ नचैवमिति ॥ अविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वापत्त्या उक्तदोषता दवस्थात् ॥ किंचावि
 द्यानिवृत्तेः कृतवत्त्वेनातिस्त्वपत्तो मुक्तस्य पुनरावृत्तिप्रसंगः ॥ अपि च मोक्षस्य ब्रह्मरूपत्वेऽपि ज्ञानसाध्यत्वस्य वक्ष्यमाणतया न हेतुसंकोचे मानभा
 वात् ॥ भावादेतांगीकारे मूर्खाणामवकाशदानप्रसंगः ॥ अवकाशदाने अशेषाद् हेतुमार्गेण श्रेयः ॥ तथा च ॥ प्रसरन्तं लभते हियावत्कचनमर्कटाः ॥
 नापि दवंति तेतां वृक्षिणां वा स्वर्गो वर इति न्यायेन तेषां मर्काशेन देयः ॥ तस्मादानंदावाप्त्यनर्थनिवृत्तिरूपो मोक्षः ॥ नच ब्रह्मैवेति नो हेतुमार्गः ॥ न
 चासाध्यत्वापत्तिः ॥ इष्टत्वात् ॥ विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ ब्रह्मैव सन् ब्रह्मैव भूयतीत्यादिश्रुतेः ॥ नचैवं श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ॥ मुक्तोऽपि दुःखं निश्चयं वतः पु
 रुषोरेयस्याप्रवृत्तेरिष्टत्वात् ॥ तान्निश्चयशून्यस्य चंडालकुलपोषितसार्वभौमापत्यवतविस्मृतस्वात्मनः पुरुषपदादस्यासिद्धत्वमवतोजीवपरम

मत्स्यः संसाररहितात्मस्वरूपमिति यावत् ॥ एतन्प्राप्नोति अयनाय मोक्षाय एवंविधब्रह्मज्ञानादन्यो मार्गो न विद्यत इत्यर्थः ॥ तमेवंविद्वानमृत इह भ
वति इत्यादि श्रुतिः ॥ ज्ञानदेवतु कैवल्यमित्यादि स्मृतिश्चादिपदयात्या ॥ एवं श्रुतिपयो लोचनयामोक्षस्य ज्ञानसाध्यतामुपपाद्य मोक्षस्वरूपार्थो लोचनया
पितदाह ॥ अज्ञाननिवर्त्तेरिति ॥ नियमादिति ॥ यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति यावत् कर्मसाध्यत्वात् नुपपत्तेः ॥ न हि रजतमभिरासार्थं श्रुतिरतत्त्वज्ञा
नातिरिक्तमपेक्षणीयमिति भावः ॥ ननु जुष्टं यदापश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यादि श्रुत्यनुसारेण किं भेदगोचरज्ञानमेव शोकनिवृत्ति
रूपमोक्षहेतुरिति नेत्याह तच्चेति ॥ तथा चोक्तं श्रुतेः ॥ उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्यादि श्रुत्यां भेदज्ञानस्य निषेधेन जुष्टं प्रीतिरन्यं पूर्वमन्य
त्वेनाभिमतं यदा स्वात्मरूपेण पश्यति तदा तस्य परमेश्वरस्य महिमानं सर्वज्ञ सर्वशक्तित्वादिरूपमिति प्राप्नोति एतदर्थत्वादिति भावः ॥ न चैक्यगोचरज्ञा
नमीपनत उत तत्साधकमानाभावात् ॥ इत्यत आह ॥ अभयमिति ॥ हे जनक आत्मानमानंदरूपमेवावे ॥ अवगमप्रकारमाह ॥ अहमिति ॥ तदा तस्मि
न्काले अभयं भयं रहितं प्राप्नोतीति योजना ॥ श्रुतिमुक्ता स्मृतिमाह ॥ तत्त्वमस्यादीति ॥ अहं संसारसाक्षित्वाद्यिवः संसारवर्जितः ॥ अहं स सोह
मेवेति विजानीयादिवक्षण इति भाविष्यत्युराणवचनात् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते ॥ तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ मय्ये
व सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ मयि सर्वं शरणं याति तद्ब्रह्मा इयमस्म्यहमिति कैवल्योपनिषद्वचनाच्च ॥ अहमेव परंब्रह्म न बाहंब्रह्मणः पृथक् ॥ ३

त्येवं समुपासीत ब्राह्मणो वेदविनम इति ब्रह्मोपनिषद्वचनाच्च ॥ स विन्मात्रा स्थितश्चाहं शिवो हंतस्मिमात्रतः ॥ विन्मात्रो हं सदानंद इति मे निश्चितामिति
विन्मात्रो जीवरूपेण ब्रह्मरूपेण च स्थितः ॥ व्यतिरिक्तं जडं सर्वं स्वप्नवच्च विनश्यति इति स्कांदश्च ॥ यथानदी नदालोके सागरेणैकतामियुः ॥ तददात्मा
क्षरेणासौ निष्कळेनैकतामियादित्कर्मवचनाच्च ॥ यदस्फुल्लमनण्वाख्यमप्रमेयमवर्णकं ॥ तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्मसंपद्यते भवमिति स्मृतेश्च ॥ अहमे
व परंब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययं ॥ इति स्यान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एवाव्यथा भवेदिति वरसचिवचनाच्च ॥ अत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयो न पश्यति ॥ ब्रह्मभूतः स ए
वेह दसः पक्ष उदाहृत इति दस स्मृतेश्च ॥ छिद्रमेदैर्यथा वायुर्वनभेदैर्यथानळः ॥ स्थानमेदैर्यथा सूर्यस्तद्ददात्मा विभिद्यत इति मोक्षधर्मवचनाच्च ॥ आत्म
नश्च परस्मादपि यः करोत्यंतरोदरं ॥ तस्य भिन्न इति मत्स्यार्थे भयमुल्बणमिति भागवते भेदस्य निमित्तत्वाच्च ॥ भेददर्शनमास्थाय मुक्तिं वा ॥ छंति येनराः
ते महाघोरसंसारे यतं येन संशय इति स्कांदश्च ॥

84

14 वेदानापरिभाषाप्रकारिका

२०४

दाभेदवचनश्रवणसंजातबहुविधसंशयस्यानित्यत्वनिश्चयसांजिहासितमेहंदादिहिरण्यगर्भान्तवैषयिकानंदस्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिवाक्य
 श्रवणसंजातगुरुविज्ञासस्यस्वरूपनिश्चयायवेदान्तश्रवणाद्यंगीकारात्॥अभेदज्ञानस्वात्मानंदहेतुवेदान्तश्रवणेसत्यमित्वाप्रतीतिर्दुर्वसनावशात्॥यथा
 दुर्गंधवासनाविक्षिप्तहृदयःसुकरःपुष्पवाटिकायांसंचरन्त्रपितदनाघ्राणेनव्यवहितमपिहेयषदार्थेदुर्वसनावशादाघ्रायतत्रैवप्रवर्तते॥तस्मान्नि
 रस्तसमस्तकेत्रस्वप्रकाशनंदार्विर्भावमोक्षइतिमिदं॥आद्यमुदाहरतियथेति॥ननुतवहस्तेसुवर्णमित्यासौपंदेशस्यप्राप्तसुवर्णमाप्तिनाकंतुप्राप्ति
 ज्ञानद्वारातज्ज्ञान्यसुखस्यवस्तुतःप्राग्निरुत्तस्यानिरुत्तिरितिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमितिचेन्न॥एतावन्तंकात्तंप्राप्तमेवसुवर्णमिदानींप्राप्तमिवप्राप्यते
 निवृत्तमप्यनिवृत्तमिवनिवर्ततइति॥प्राप्तिपरिहारयोरपिफलत्वेनानुभयमानत्वात्॥तदुक्तं॥आत्मातुसततंप्राप्तोप्यप्राप्तवदविद्यया॥तन्नाशोप्राप्तवदिति।
 स्वकर्णाभरणंयथेतिभावः॥ननुकर्मणैवहिसंसिद्धिमास्तिताजनकादय इत्याद्यागमात्कर्मण एवमोक्षहेतुत्वमिति शंकां निराकर्तुमाहसचेति॥मोक्षइत्यर्थः॥
 तथाचोक्तागमस्यलांगलेनवयंजीवामइतिवृत्तपरंपरातत्साधनपरत्वं॥सिद्धिशब्दस्यज्ञानसाधनपरत्वंव्याख्येयं॥अन्यथानकर्मणोप्रजयाधनेनेतिश्रुति
 विरोधःस्यादितिभावः॥ननुयदेवीवद्ययाकरातिश्रद्धयोपनिषादातदेववीर्यवत्तरंभवतीतिश्रुत्याज्ञानस्यकर्मेशयताविगमात्कथंमोक्षसाधनमित्याशंक्य
 तस्यप्रकृतोद्गाथादिविशिष्टविषयात्त्वान्नदोषइत्यभिप्रेत्यमोक्षस्यज्ञानसाध्यत्वे श्रुतिप्रमाणयति॥तमेवेति॥तंपरमात्मानंविदित्वात्मत्वंनैतीत्यभि